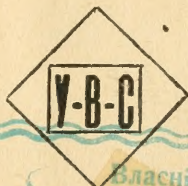
АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

ВІДВДЯЧИВ СЯ

ОПОВІДАНЄ З КОЗАЦЬКОЇ ДАВНИНИ

ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ
В КАНАДІ.

Присвячую

Учителеви грядучого поколїня

Іванови Франкови

на ювилейний рік.

I.

Густий непроглядний туман заляв широкий до безкраю степ лївобережної України. Дивиш ся, на пять кроків не доглянеш що перед тобою. Куди не глянеш і довкруги і над головою сїро. В повітрі стоять дрібнесенькі порошки пари. Воно зливаєть ся в грубі каплї й осїдає на траві чистою росою. Червоний степовий цвіт клонить ся під вагою роси. В степі тихо-тихесенько. І птиця і звір степовий кудись подів ся, прочахнув та заснув, дня божого, сонця ясного дожидає та лиманового вітру сподїваєть ся. Він туман розжене, все заяснїє закрасуєть ся, степ оживе. Озоветь ся степова птиця, божий жайворонок підлетить під небо заспівати Богови небесному свою пісоньку, прокинеть ся звір, зареве могутнім голосом бородатий тур, засвище сусол, зірветь ся налякане вовком стадо степових кіз, налетить табун диких степових коний хвилюючи високою тирсою, заживе увесь степовий світ своїм житєм. Та сонце ще не зараз підніметь ся, вітер не зараз повіє. Ще йно свитає.

Степом їде козак-запорожець. І вся

його одежа і кінь вороний аж мокрі від роси. Козак вкрив ся вовняним кобеняком, покурює люльку і їде поволи, нога за ногою.

Він ще не старий. Найбільше буде йому трийцять літ з роду. Ще його літа не згорбили, не пригнули, держить ся на кони прямо і голову держить високо. На нім червоний мов маків цвіт жупан підперезаний широким шовковим поясом. При боці висить шабля-товаришка, за поясом два пістолї. На плечах довга рушниця, яку скрив в оден рукав кобеняка, мов мати малу дитину стереже, щоб не змокла.

— Ізнеміг ся вірний товаришу — заговорив козак гладячи вороного по гриві. Кінь сопів важко і постогнував, наче людина знеможена напругою роботою...

— Ще трохи, товаришу — потїшав козак коня. — Вітер повіє, туман розійдеть ся, сонце засвітить і не пропадемо, дібємо ся до шляху...

— Ух! погано — говорив козак до себе. — З шляху збив ся (матері його ковінька) геть збив ся наче пяний. От і тверезому таке трафило ся, нечистий геть попутав та на манівцї повів. Хрест святий оружіє на діявола! От нечистий, пропадай, счезай! Як живу, таке не трафилось. Знаю степ наче свою кишеню, та нечиста сила туман наве-

...ле... Добрі, щирі товариші, угостили як слід, я трохи і випив, та все не те, щоб впив ся. Хиба ж я не тямив, чого приїхав, за чим мене послали! Ну, ну, прочитає мені кошовий добрий [illegible]. Приказано було вертати не гаючись, [illegible], а воно от що. Нечистий [illegible] ся, поглумив ся. А пан-отець все в церкві балакає, що хрещеному чоловікові, а особливо козакови, який у страсі божім [illegible] й дорога бє, нічого чортяки боятись... А хиба ж я не по закону божому живу? [illegible], посту додержую, молитви читаю, [illegible]... а воно чортяка таки показав на мені свою силу... Та коли б сам не зміркував, тоб і не повірив... Перебіг мені дорогу цап. Ну щож таке? цап, тай годі! А воно не цап, а настоящий чортяка у цапа перекинув ся, туман навів та з шляху збив... Ні зірки не видно на божому небі, ну їдь, куди хочеш наперед себе... Погано! Він і тепер мене за ніс водить... Пфу, ти поганий [illegible] та відчепи ся! Знаменіє хрестнеє да будеть на мені!

Козак зняв шапку, перехрестив ся тричі і став в голос відмовляти молитви....

А поки що від сходу сонця стало що раз більше прояснюватись. А далі крізь туман стало показуватись буро-жовте сяєво. Відтак показалась куля велика. На степу

стало оживати. Прокинулась птиця, з під ніг коневи зірвав ся заяць і поскакав в високій траві. Запорожець молив ся завзято хотячи прибити в собі немиле вражінє, яке виклика̀в заяць. Вжеж воно непевний знак, якій нічого доброго не ворожить.

Та згодом стала колихатись трава. Зразу легесенько, відтак сильнійше подував вітер від Дніпрового лиману. Від того заколихав ся, замішав ся туман. Мрака збивала ся в густу хмару. Одна прилягала до степу, друга підносила ся в гору, густійшала, та розривалась на шматки, поки вітрець не узяв її на свої крила і не поніс далеко на північ.

Горою показувалось місцями поміж хмарами сине небо. Сонце виглядало щораз виразнійше, аж поки не засяло усею силою. На траві блищала роса мов діяманти. Сонце стало нагрівати. З козачої одежі йшла густа пара. Вороний запорскав весело і став находу скубати траву та цвіт степовий, куди попало.

У запорожця повеселійшало на души. Він перехрестив ся до сонця і затягнув пісню. Його голос залунав по широкому степу, перебігав по росистій траві.

— Воно все гарно — говорив козак — колиб лише знати, в який світ завела мене нечиста сила. Годилоб ся відпочати і посні-

дати. І коневи спочити треба, щож вдієш? Кошовий сердитий буде, вилає, коби не що гіршого, та годі! Чого доброго, а може як раз не туди попав, як треба і треба буде завертати... Погано!

Запорожець підніс ся в стременах і став розглядати степ кругом, шукаючи пригожого місця на відпочинок. Добре булоб натрафити на який потічок, щоб води напити ся та коня попоїти.

Аж ось здалека побачив високу могилу. Її вершка держалась ще хмара густого туману. Запорожець зрадів і завернув туди коня.

При могилї все безпечнїйше чим у степу. Станеш на могилї, то й ворога з далеку побачиш і швидче до оборони приготовиш ся. Нїчого тебе несподївано не заскочить. Колиб лише води найти, бо спрага таки мучить. Запорожець став збирати долонею свіжу росу. Обмив лице та прикладав до спрагнених губ. Ставши під могилою він зліз з коня, погладив його, поцїлував мов дитину в голову, розсїдлав та пустив пасти. Кінь потряс цїлим своїм тїлом і давай качати ся по траві, перекидаючись через хребет з одного боку на другий. Запорожець підвів руки в гору витягаючи кости та взявсь варити снїдане. Назбирав сухого бадиля, викресав вогню та завісив на кілках невеличкий казанок.

— Або се не чортова омана? — говорив козак сплюнувши з досади. — Що-ж я варитиму, як води нема?

Він вивернув з досади казанок ногою, аж геть в траву покотив ся, поклав ся біля огню і закурив люльку. Кінь став пасти ся шукаючи пожиши низько при земли поміж високою травою, де ще трава не обсохла від роси. Запорожця став морити сон. Козак кивнув кілька разів головою, очи аж злипали ся. Далї випала з рота люлька, він обернув ся горілиць і захропів з усеї сили...

Аж відразу кінь став голосно форкати... Запорожець вмить прокинув ся і зовсім очуняв. Поглянув за конем. Він підняв високо голову, стриг вухами і найжив гриву. Запорожець хопив рушницю і вибіг на могилу. Зараз побачив, як з одного боку хитала ся трава. Запорожець придивив ся пильно і побачив татарську високу шапку. Татарин гнав на кони в той бік, де стояла могила. Запорожець присїв і підняв рушницю до стрілу, та зараз її опустив. Татарин держав щось, більше перед собою на сїдлї.

— Бранця везе проклятий, християнську душу. Тобто був я [illegible] лиха. Та нічого, голубе, піймаємо і так. Він миттю спустив ся з могили і відоп'яв від сїдла аркан. Узяв його в руки і зладив петлю. Тимчасом воро-

шиї щораз більше непокоїв ся. Він ладив ся втікати, вже і хвіст підносив в гору.

— Не бійсь, старий — заговорив Запорожець — сюди до мене!

Кінь справді успокоїв ся від того голосу і завернув до свого пана. Тимчасом козак зняв шапку з голови і пошпзившись підходив травою на зустріч Татаринови. Татарський кінь добував останнїх сил і гнав, що міг. Татарин підганяв його нагайкою. Як він порівнав ся з козаком, зафуркотів в повітрі аркан і впав Татаринови на голову. Наляканий кінь скочив у бік, а Татарин повалив ся на землю з петлею на шиї. Кінь помчав далї, а запорожець тягнув Татарина що сили до себе. Як козак наблизивсь до нього, лежав він у траві з розверненими руками. В жменях сторчала вирвана трава, якої зразу придержував ся. Ціле лице було синє, очи так витріщив, що трохи на верх не повилазили. Петля затяглась цупко на шиї і стиснула її так, — що мовляв— одною рукою обнїмеш. Татарин задушив ся на смерть.

— Лежи-ж собі тут, голубе, і відпочинь, а ми подивимось на твою добичу.

Він підбіг далї і побачив в траві засинїлого хлопчину.

Був се дїтвак не більш дванайцяти лїт, гарний мов мальований, як той ангелок, яко-

го на образах в церкві малюють. У нього було гарне на причуд личко та кучеряве волосє мов у баранця. Хлопцеви були звязані позад руки сирівцем.

Запорожець добув ножа і розтяв пута. Узяв хлопця обережно на руки і заніс до огню. Хлопець не отямив ся ще. Запорожець приклав вухо до його грудий і слухав серця. Воно било ся поволи.

— А тут хоч гинь нема каплі води — говорив сердито запорожець — тверези його чим хочеш...

Він узяв з ріжка трохи табаки і наклав хлопцеви до носа.

Хлопець пчихнув здорово раз і другий, отворив очи і став лячно розглядати ся довкруги.

Запорожець повеселійшав, моргнув на хлопця:

— Здоров хлопче, пчихай на здоровля! Моя табака не аби яка, хоч султанови турецькому подавай, не то що. Вмерлий би пчихнув. Ось тобі мій синку глоток горівки. зараз і сили набереш. А коли ти голодний, то й хлїбця знайдеть ся у мене дещо. Добрячі Донцї не пустили з порожною торбою.

Запорожець виймив кусок сала, палениию і подав хлопцеви, який пчихнув ще раз, а від горівки дуже скривив ся.

— Та я тобі небоже горівки не дам, то лише тепер так, бо ти знеміг ся дуже, ну їж здоров...

— Мені дуже пити хочеть ся.

— Я так і думав. Та підожди, козаче, прийде час то й напємо ся, от зараз і поїдемо води шукати, а покищо ти поживись гарненько, та втішай ся, що ти не в татарськім сирівци...

— А деж той Татарин, що мене захватив з поля? — спитав наляканий хлопчина. Йому збирало ся на плач...

— Не бійсь, він вже пропав, он там у петлї мого аркана стирчить. Тепер ми познакомимо ся. Ти мене зови дядьком Касяном, та ще й Бистрим по прізвищу. А тебе як кличуть?

— Мене Івасем звуть та ще й Чорноусенком по батькови.

— Ну гарно.. Коли ти Івасику не дуже знеможений, то зараз і поїдемо далї, як що мій кінь не пропав...

Він устав і розглянув ся довкруги. Якпх сто кроків дальше стояв в траві вороний. Та й не сам оден. Біля нього пас ся і татарський кінь; він відбіг недалеко, завернув і стоваришував ся з вороним.

— Кінь розумна твар, наче чоловік, от

зараз завели товариство, а менї якраз другого коня треба.

Запорожець свиснув. Вороний підвів голову і став наближати ся. Татарський кінь ішов несміло за товаришем. Опісля станув, підвів голову і став як би з недовірєм придивляти ся козакови. А вороний прийшов до свого пана мов пес і наставив до него свою голову дивлячись йому розумними очима в лице. Козак узяв його за шию погладив і поцїлував нїжно в самі ніздря.

Побачивши се татарський кінь осмілив ся і став крок за кроком наближати ся.

— Заложу ся, що се козацький крадений кінь. — говорив Касян.

Івасеви се дуже подобало ся. Він підвів ся з землї, приблизив ся до коня і став його гладити по шиї. А далї побачивши другого коня аж скрикнув з радощів і побіг до него.

Кінь відозвав ся радісно і став хлопця обнюхувати, а далї поклав голову на його плече.

— Знаєш його?

— Таж се наш буланий. Злодїй Татарин піймав його зразу на аркан — говорив хлопець крізь сльози. Я не знав, що стало ся, підійшов до коня, якого Татарин вже і осїдлав, а той клятий хватив мене, скочив на коня і втїк у степ. Я пручав ся що сили, а

він мені на бігу звязав руки сирівцем. Опісля не знаю, що зі мною робило ся, бо я стратив память...

— Ось як воно було, я так і думав. Тепер скажи мені дитино, звідкіля ти.

— Я з Гаврилівки...

— А деж та твоя Гаврилівка буде? Яке від вас найближче місточко чи город?

— Батько мій у Лубни їздив на ярмарок, то либонь місточко наше і Лубни...

— А батько твій, коли у Лубни їздив, то одного дня повертав до дому?

— А вже-ж. Поїде було рано, а літом, коли ще сонце не сховасть ся, було й верне.

— Так значить твоя Гаврилівка недалеко Лубнїв. А Лубни, то Яреми Вишневецького маєтність.

— А хиба-ж ти дядьку Касяне його знаєш, себто нашого пана?

— На вічи я його не бачив, та від збігцїв, його підданцїв, що на Запороже повтїкали, богато я про нього лихого чував, тому і знаю.

— З нашої Гаврилівки також богато людий на Запороже втїкає. Та скажи, дядьку, куди менї до дому їхати, коли мій буланий знайшов ся?

— Поперед усього скажи менї синку, як тебе і звідкіля Татарин піймав?

— А ось воно як було. Пігнав я з хлопцями товаришами коний пасти за село. Вже було перед заходом сонця. Ми стали коний зганяти в купу, вертати треба було. Дивлюсь я, нема мого буланого... У розглядаю ся, а він стоїть в траві мов на припоні і не ворухнеть ся... Кличу його, свищу у пальці, нічого не слухає. Я підбіг до нього, та вже й знаєш, яка пригода трафилась. Я став кричати, що сили. Біля мене їхали якісь два Татари. Мій крик почули старші і пустились доганяти. Почулись стріли з рушниць, тамті Татари попадали з коний, а мій таки втїк... його не потрафила куля.

— Бо твої не стріляли на тебе, сину, а то не житиб нї тобі, нї твому Татаринови. Тепер ти послухай, що скажу: Коли ти їхав від учора вечера, то велику ти дорогу зробив. Татарин знає як втїкати. Бачу, що твій буланий кінь добрий... Бог зна, де твоя Гаврилївка буде. Не можу я тебе самого до дому пустити.

— Так відвези мене дядьку Касяне, а батько мій спасибі тобі скаже.

— Радби я з душі тобі помочи, люба дитино, та менї ніколи. Мене за дїлом кошовий післав, треба мерщій вертати, а то достанеть ся менї на горіхи, бо я з шляху збив ся та цїлу ніч по степу блукав. Треба що

мога поспішати. Воно так буде: візьму тебе з собою на Січ, а відтак то якась нагода трафить ся повести тебе в Гаврилівку.

— Та на Січ мій старший брат пішов, Максим Чорноусенко, може ти його дядьку знаєш?

— Може й знаю, та там вже не Чорноусенко, а як небудь инакше зветь ся...

— Якже воно так?

— А такий старий козацький запорозький звичай. Зви себе як хочеш, а попавши на Січ приложать тобі зараз инше імя і у список так і переведуть...

— Чом-же воно так?

— А ось чом. Ти знаєш може, що на Січ до запорожців втікають підданці усяких панів. А пани страх люті за се, що їм робучого люду убуває. Вони стежать за втікачами, перед королем, перед гетьманами польськими жалують ся на запорожців, що їх підданих переховують. Тоді то король чи гетьман польський пише на Запороже кошовому гостру грамоту. Приказуєть ся — мовляв — зараз віддати під стражею та ще й у кайданах такого а такого раба божого Івана Щербу, що втік на Запороже від такого а такого пана. Ну що-ж. Звелено, віддати треба, годі не слухати його королївської милости. А віддати втікача панови, значить

віддати християнську душу самому антихристови...

— Я сам бачив, як мучили у нашому замку одного пійманого втікача, Семена Пшеничного. Страх як мучили... Киями на смерть вбили...

— Ти хлопче не перебивай, коли старший говорить, а слухай, бо воно не годить ся. Коли бачив, то й знаєш, що се гріх втікача панови віддати. Але кошовий каже писареви: Щож робити! Воля короля свята; пошукай, пане писарю, того гільтая у наших січових списках і коли знайде ся, звели закувати в кайдани і під стражею віддати до рук вірних слуг такого а такого ясновельможного пана. Хай не забагаєть ся хлопови лицарювати, коли його діло панщина. Так гукає сердитий кошовий і то у вічі ляцькому посланцеви, що з письмом приїхав.

Йде писар у січову канцелярію, а згодом приходить і каже кланяючись батькови кошовому:

— Ясновельможний пане кошовий, у нас не знаходить ся Іван Щерба, на приклад, з Гаврилівки, є лише Іван Перегнихвіст, Іван Розбийголова, Іван Півкожуха — вони всї з Гаврилівки, а Щерби Івана нї слїду. А на те гука кошовий батько:

— А добре ти шукав, пане писарю?

Тим, що ти головою відповідаєш, за недогляд, [illegible] його милости короля мусить бути [illegible] пошукай ще раз.

А [illegible] післанець усе те чує.

[illegible] писар, приносить з помічником [illegible] списків, і кладе кошовому [illegible].

— [illegible] ся, головою відповідаю, що нема у нас Івана Щерби, а [illegible]ийголова, [illegible] — і суне пальцем по перед очі [illegible] по папери.

Кошовий і собі встромить ніс у список [illegible] нема Івана Щерби, пиши, [illegible] його милости, що такого нема, а коли той [illegible] тут покаже ся, ми зараз його [illegible], як було приказано.

А як писар [illegible] і відправить післанця, то кошовий каже до писаря:

— [illegible] син Івана Щербу тоді, як [illegible] вухо. З відсіля нікого ми не видамо...

— Тепер [illegible], чому на Запорожі [illegible]?

— Знаю.

— То ми опісля балакати мемо, а тепер в дорогу нам пора. — [illegible] став сідлати [illegible] свої причандали. Сонце [illegible] і дуже пекло... Обом

доскуляла спрага. Касян привик до того, та бояв ся за хлопця. Він заговорював його що міг, щоб тільки відвернути його увагу.

— Та у тебе, Івасю, батько-мати є?

— Батько є, його Стефаном звуть. Мати давно вмерла... Був у мене і брат, та на Запороже втїкати мусїв...

— А задля чого мусїв?

— Отамана двірського помяв за те, що мою сестру на ланї побив. Добре помяв, аж ребра поломив. За те ждала його кара. У нас оконом дуже лютий чоловік.

— А до самого пана не можна на него пожалувати ся?

— Батько мій каже так: Жалуй ся перед вовком, що вовченята вівцю зїли. Наш князь страшний чоловік, звір. Як він деколи до села приїде, то люди криють ся мов перед вовкулакою...

— Про твого пана ми чували. Колись і на нього прийде черга розплати. Чи до вас забігає татарська орда?

— Не знаю, а иноли Татари забіжать та конї крадуть...

— А часом і людину...

— А так як мене вкрали...

— За тебе були б узяли гарні гроші — говорив Касян вдивляючись в гарного хлопця.

— Невжеж? А що би вони зі мною зробили?

— Повезлибя у Крим де небудь на базар, може до Козлова, а може аж у Кафу, тай продалибп мов товарину, а що ти хлопець гарний, тоб і гроші великі заправили...

— А опісля що?

— А що-ж би? Потурчили би, присилували би відректи ся Христа і всіх божих угодників та хвалити, молити ся до препоганого Магомета, а відтак ти став би зрадником та може дійшов би і до великих почестий, та твоїх православних братів різав...

— А колиб ти сього не хотів зробити, колиб в тобі дійсно така тверда християнська душа була, то тебе би мучили, били, заморилиби так, що тиб де небудь і здох мов та собака.

— Я чував про те від дідів старих у нашому селї, що в турецькій неволї побували, та менї не хотіло ся вірити, щоб так людий мучили...

— Добре в тебе, синку, серце; невинне, дитяче, та воно так справдї, а ти колись дізнаєш ся, що немає лютїйшого звіра на чоловіка, як сам чоловік... А від кобзарів ти нїчого не чував про турецьку неволю?

— У нас кобзарів зовсїм нема. У нас є наказ із замку, що як тільки покаже ся в се-

лї дїд-кобзар, так зараз його повісити. Чому воно так годиться? [illegible] лихі люди.

— Ні, синку, вони люди добрі, праведні, людям добра бажають та їх пани-нелюди дуже [illegible] їх били [illegible] тодї [illegible] щоб усїх панів [illegible] і на усїй Українї не [illegible]. Ось чому вони кобзарів, [illegible] старцїв божих вішають.

— Дїдусю, [illegible] коли буде [illegible]...

— [illegible] ний, [illegible] ють... [illegible] зацьки [illegible] нас [illegible] й погоду...

Сонце [illegible] кого [illegible] ло [illegible] ся. [illegible] пали і [illegible] мину [illegible]. Ірась [illegible] мав [illegible].

[illegible] і тому

[illegible] під руку. [illegible] так що коний [illegible]. Було тихо. [illegible] вискочить [illegible] заяць [illegible] стадо куропатов [illegible]. Вони їхали якийсь час [illegible] в високій траві. [illegible] а Касян ще не міг [illegible], де вони саме. Їхали [illegible] ся, що вечеря [illegible] а тоді гони [illegible]. [illegible] їм не хотіло ся їсти.

[illegible] сну прокинулись. [illegible] в гору, втягали [illegible] зірвались [illegible]. Касян [illegible] пересадив [illegible] перед себе.

— [illegible] сь?

— [illegible], а зраділи. Десь [illegible] воду і тому так по[illegible]. [illegible] мене цупко за [illegible]

[illegible] Івасів буланий не [illegible] собі випередив [illegible] задерши хвіст в [illegible]

[illegible] голосом і гнав [illegible]

— Як воно коні почують воду, а чоловік ні.

— Так їм вже Господь дав. Чоловікови дав мову, якої товарина не має, а за те у звірят таке чуте, якого не має людина... Та он буланий зупинив ся, либонь знайшов якийсь потічок.

І справді, заки до буланого приблизились, почули й самі водні випари в повітрю, а згодом побачили широку ріку, вкриту по краям густим зеленим очеретом.

— Се Дніпро, дядьку?

— Ні, синку, се Самара, теж козацька ріка. Вона в Дніпро вливаєть ся. Та воно добре, що хоч одного знакомця стрінув і тепер вже знаю, куди завернути.

Тимчасом буланий стояв чотирма ногами у воді. Він підносив в гору голову і пережовував воду, яка йому з поміж зубів витікала. Оглянув ся за вороним, що заєдно іржав, начеб хотів йому сказати: „бачиш братіку, який я щасливий, я вже напивсь, а ти ще терпиш спрагу"... Тепер і вороний кинув ся прожогом у воду та став жадно пити, що ніяк було відорвати ся. Касян зліз з коня у воду, набрав в пригорщі і подав хлопцеви. Тоді вже і сам напив ся. Вода була тепла і не вгамувала спраги.

— Ліпше тиць, як нич — говорив Ка-

сян. — ми тут десь жерельця пошукаємо, то й студенної води напємо ся, а поки те, щоб лиш не всмажитись на сонци

Касян вигнав коний з води. Опісля розгів вогонь, повісив на колпках казанок і став варити воду. До неї всипав пшоняної каші, а відтак помастив салом.

— Ну, козаче, сідай вечеряти, десь тут у мене є зайва ложка. Та тями небоже, що на Січи мусиш собі зорудувати яку таку ложку, а то їсти не будеш. Такий то козацький звичай, що кожен свою ложку має і заєдно при собі носить. Одно ми забули: треба було Татарина обібрати. Воно якийсь голодранець конокрад, не богато з такої добичі поживиш ся, та все-ж воно кожух би тобі став в пригоді, бо в степу по ночам і зимно буває. Та якось ми порадимо.

Касянназносив що мога сухого бадиля і зложив біля огнища. Нарвав сухої трави і постелив. Потому повбивав у землю кілки і припняв коні.

Івась поклав ся на лежанці. Його Касян вкрив кобеняком. Хлопцеви зразу крутилась голова, в ухах шуміло, він помалу тратив память, поки не заснув твердим сном.

А Касян лежав горілиць на траві та покурював люльку. Стало смеркати. Коні хрупали траву. В степу вигукувала степова ніч-

на птиця. Десь у голові скрикнув журавель. передражнювали ся шумливим і терлачем...

II.

Як Івась прокинув ся зі сну, Касим уже розвів вогонь, потім ся відмовив молитву і порав ся коло котлика. Хлопець устав відразу на ноги і став розглядати ся довкруги.

— Добрийдень тобі, дідусю! — говорив до Касима.

— Здоров, дитино. Спало ся гаразд? Не приснив ся тобі поганий Татарин?

— Мені нічого не снило ся.

— То й гаразд. Тепер, синку, пора усього молитви. Помолися разом з Богом, а добре тобі буде. Відтак вмиєш ся у тій холодній кринці, а тоді будемо снідати.

Івась помолив ся, а Касим став півголосом співати: Ой помилуй нас Боже...

Касим нагодував Івася приготованим салом.

— А коли, дідусю, до Січі поїдемо?

— Коли Бог поможе. Як не трафить ся яка пригода, то під вечір понеділка ми будем дома.

— А яка пригода може трафитись?

— Ех, ти дитино! Хіба не знаєш, що під боком Татари кочують, та шибаються?

Тре[illegible] [illegible]жати аби на них не натягнути ся. [illegible] ти налякавсь? Се-ж козакови звичайна річ. Привикати й тобі до сього та замість [illegible] ся, треба берегти себе та на Бога [illegible].

— Я не лякаюсь, та я би так радий Січ побачити.

— Як Бог поможе, то й побачиш, а коли ні, так хоч роби що хочеш, а не побачиш. У всім воля божа, себто провидіне господнє...

— А чи відшукаю я мого брата на Січи?

— Коли він живий, то певно відшукаєш. Козак не голка, а й голку можна знайти, коли під сонце за нею дивиш ся... Нам треба спішити ся. Сьогодні хоч годи мати мемо доволї, а як до Дніпра доберемось, тоді ми і дома будемо

Зараз по сніданю посїдлали коний. Сонця ще не було видно, по степу провівав любенький вітерець. Тепер їхали на полудневий захід. Видно було, що Касян попав на свій шлях, бо не оглядав ся по сторонам. Частенько приходило ся переїздити через воду, вимпнати невеличкі озерця. Касян убив з рушниці дику козу, з якої мали ситий обід.

По обіді Касян каже:

— Ти минулої ночі не чув нічого?

— Нічогісінько, я спав мов камінь.

— Ми гостя мали на своїм нічлїгу... вовк до коний підбирав ся...

— А ти дядьку встрілив?

— Не треба було, шкода олова. Я держав рушницю на поготівлї та обійшлось. Дивлюсь я, трава колихаєть ся, конї форкають, а з поміж очерету вовк світить очима та до коний підкрадаєть ся. А конї начеб змовили ся, зійшлись у купу та лиш розглядають ся за вовком. Сердега думав, що з дурнем дїло, підсуваєть ся що раз близше, а я дивлюсь та лиш підсміхаю ся: підожди голубе, буде тобі празник. Вовк підсуваєть ся, а кінь буцім то траву скубе, та поміж ноги назад дивить ся. Вовк скочив, а мій вороний як не вдре копитами в самий лоб. Вовк йно захаркав, як не кинеть ся на втїкача!...

— Яка шкода, що я сього не бачив!

— Пожди, ще не одно побачиш, шкода було тебе будити.

По правім боцї наших подорожних щось забовванїло край степу. Від того відбивало ся ярке промінє сонця.

— Що се таке дядьку?

— Се Кодак. Дивись синку, яка фортеця. Мури високі, та сильні, а від бляхи на башнях соняшні промінї блищать ся.

— А Кодак, то що воно, город такий?

— Таж, кажу тобі фортеця, щось більше як замок. Його ляхи поставили, щоб українських втікачів на Запороже спиняти та відгородити Запороже від України.

— То ляхи навмисне таке побудували?

— А вже-ж навмисне. Кодак для козацтва то так начеб болячка у людини на карку, нікуди головою вернути.

— Чомуж Запозожці його не розкинуть, сього Кодака? Я не дав би йому стояти!

— От який цікавий! Підожди і на се прийде пора, він недавно що й но поставлений. Щось воно і на него видумається ся.

Так вони з того Кодака людий переловлюють?

— А вже-ж, переловлюють, коли який недотепний туди набіжить. Розумний то його певно вимине, далеко обійде. У Кодаку стоїть ляцьке військо. Воно сторожить на всі боки і зараз що небудь покмітивши, погоню виспляє. А вже кого зловлять, не бачити йому більше сонця божого. Закують в кайдани, до льоху запроторять. Краща смерть, ніж такого дожити.

— А опісля панови видадуть?

— Та не кождого. Більше таких, що у кайданах і зогниє.

— Страшно воно так під землею сидіти. Колиб я так козаком був, я намовив би

товаришів, ми би пішли узяли Кодака, військо побили, а фортецю геть рознесли...

— Завзятий з тебе козак, буде, сказав Касян всміхнувшись, та ти мені роскажи, як би ти його брав з товаришами, приступом? А там гармати, дотепні пушкарі, військо...

— Я би не брав приступом, а хитростю. Ми де небудь роздобули би такого убрания як вони одягають ся, передяглись, підійшли до замку а частину товаришів де небудь скрили в очеретах. А колиб ми в середину дістались, відчинили ворота і своїх впустили. Тоді був би край усьому.

— Ех! ти характернику маленький! — крикнув Касян, пересадив хлопця на свого коня і став його з усеї сили цілувати.

— З тебе козак вийде на славу, далебі! Рости в страсї божім, будь добрим козаком, а кошовим будеш...

— Скажи мені дядечку, звідкіля кошовий на Запорожу береть ся. Я чував, що то дуже великий пан...

— Він не пан, а козак, як кожний. Та він має велику силу на Запорожі. Всї мусять його слухати, а то може він покарати на смерть неслухняних. Кошового вибирають що року на повній раді усього запорожського низового товариства. Коли надійде день

вибору, зараз по Різдві, то козаки вже знають і заздалегідь змовляють ся, хтоб був най кращим кошовим. На раду скликають так що довбиш бє в такі казани, від них голос далеко розходить ся. Кождий козак мусить йти на раду, а хто не хоче, такого осаула добре палицею підгонить. А коли всі зійдуть ся, тоді виходить на майдан старшина січова: кошовий з булавою, ґенеральний судія з січовою печаткою, писар ґенеральний з срібним каламарем, курінні отамани зі своєю старшиною і стають серед майдану. Старшина кланяєть ся усім, а тоді складає свої клейноти: кошовий булаву, судія печатку, писар каламар і просять товариства, щоб нових обібрали. Та коли вони були добрі, то вибирають тих самих; колиж вони були лихі, то мало того що инших вибирають, ще їх самих під суд дадуть і деколи на смерть покарають... А як вже треба нових вибирати, тоді оден подає того, а другий иншого. За ким буде більше, того й виберуть. А той, кого виберуть, зразу відказуєть ся тої чести, аж до трох разів. Тоді вже козаки зачинають лаяти: ти сякий-такий сину, приймай булаву, а то побємо та киями проженемо! А коли він прийметь ся, тоді найстарші козаки мажуть йому грязюкою голову...

— Грязюкою голову? а се нащо?

— Такий звичай. Вони промовляють до нього так: Тобі тямити, що ти з козаків вийшов, не гордувати тою честю: коли ти товариству не добрий будеш, то тебе скинуть і знов станеш простим козаком. Тепер знаєш, нащо так робить ся?

— Знаю. Скажи мені ще, дядьку, звідкіля Запорожці набирають ся?

— З цілого світу. Кому остогидло житє в городі, кому надоїла панська неволя, хто чим небудь провгрішив ся, кому хочеть ся зажити свобідним житєм, той приходить на Січ і його приймають.

— А Татарина теж приймають?

— Приймають і Татарина і Турка і пана і наймита. Там у нас всї рівні, а шляхоцтво і панство не значить за віхоть соломи. Аби лише хрещений. Мусить приймити християнську віру, бо без сього не можна. Такого новика прозвуть зараз, запишуть у список і зараз він і Запорожець. Скажуть йому як йому і де жити і що робити...

— І можна йому колинебудь покинути Січ?

— Без дозволу старшини не можна. Колиб не послухав, то вже йому не вертати, а то покарають...

— А за що карають?

— Найтяжша кара, коли вбє товариша.

Тоді вбивця закопують живого у яму. За крадіж карають смертю. Тому у нас можеш оставити кашпук з грішми серед майдану, а завтра його і знайдеш, ніхто не рушить.

— Не знати, як мене прізвуть?

— Ха, ха, ха! — засміяв ся Касян. — Ти, жовтодзюбе, сердешний та коханий. Пожди, як козаком станеш, тоді і прозвуть.

— То може мене і не приймуть на Січ — сказав Івась посумнівши.

— Приймуть, там таких горобців більш сотні.

Ти підеш між школярів вчити ся. Підеш під руку бакаларів та шкільного отамана. Тебе вчитимуть грамоти. Коли будеш себе пильнувати, слухати, буде тобі добре; коли-ж ні, то березової кашки підсиплють. Не пробуй того, бо у січових бакаларів здорова рука. А коли підростеш, навчиш ся военного діла. Тебе припишуть у котрийсь курінь і ти станеш товаришем. Ось як синку буде.

— А колиб я хотів вернути до дому?

— Про се протолкуємо згодом.

— Що воно, дядечку, так страшно шумить?

— Перехрестись, моя дитино — сказав поважно Касян знимаючи шапку — се Дніпро-Словутиця говорить, наша свята ріка, Дніпро-батько. Се якраз пороги бють...

Шум води щораз більшав. Деколи вода вдаряла з великою силою об скалисті береги і від того ревіло.

Подорожні станули над берегом широкої ріки. Сонце хилило ся до заходу. Його ярке промінє разило очи так, що не можна було глянути, хиба під руку.

Івась стояв як зачарований. Він нераз чував від старих людий за Дніпро, та не міг собі уявити тої величи. Дніпро плив широкою полосою. В його филях відбивали ся золотими пасмугами відблески заходячого сонця. З води виплюскали на верх білі риби. По той бік ріки видно було густі чорні полоси ліса. А далї на південь шуміла безнастанно вода розбиваючись об пороги.

— Не ночувати нам ще сьогодня на Сїчи — говорив Касян а при тім думав, думав, як би то виправдати себе перед кошовим...

Поїхали далї лївим берегом Днїпра, шукаючи пригожого задля нічлїгу місця. Їхали навпростець віддаляючись від Днїпра, який в тім місци робив великі закрути. Аж натрафили на добре місце. Росла тут купа верболози, а між нею в середині була невелика прогалина.

— Ось тут і заночуємо.

Зачала ся робота та сама, що й учера.

Тепер вже то й Івась помагав Касянови. Розсїдлав коний і повшнав їх пасти ся, приніс з рікп в казанку води і збирав сухе паливо. І се робив він вправно начеб у степу виріс.

Зайшло сонце, а далї і смеркло ся. На небі показали ся золоті зорі.

— Чи ти, Івасю, знаєш ся трохи на зорях?

— Так як би нїчого.

— Тобі се треба знати. Тям, що у степу нема иншого проводиря, як у день сонце, а в ночи зорі. Ти вже знаєш, що південь там, де у день сонце найвище стоїть. Тепер треба тобі пізнати, де південь а де північ у ночи. Ото-ж дивись! Отсих семеро звізд на небі, се назпває ся Віз. Подумай собі, такий шнурочок від он-тої крайної зорі в горі до крайної в долинї. Ось ти почепи па сїй крайній зорі в долинї ще один шнурочок, протягни його рівно в гору та в бік від себе, та знайдеш на тій дорозї зорю саму одну. Бачиш? Ся звізда кождої ночи показувати буде північ. Розумів? А як ти обернеш ся до неї спиною, то проти тебе буде якраз південь.

Касян порав ся коло вечері. Огонь розгорів ся і палахкотів. Дим підносив ся в гору, потому завертав в оден бік і стелив ся широкою пасмугою. Конї стануля під димом.

— Нам треба ще палива. Треба цілу ніч огонь піддержувати. Зараз мати можна цілі рої комарів то нас і коней зайдять на смерть.

— Хиба-ж цілу ніч не будемо спати?

— Чом би ні! По вечері накладемо на вогонь сирої трави і буде диму досить.

— А як полумя не буде, то ще який звір приплентаєть ся...

— Не журись, коні дадуть нам знати. Козацький кінь розумна твар. Я одного разу ночував в степу. Був знеможений і заснув твердо. В ночи чую, щось мене у бік штовхає. Зриваюсь, а наді мною стоїть отсей самий вороний і лобом у бік товче. Я очуняв від разу. Ніч була місячна. Дивлюсь, а степом Татарин мчить ся. Бачиш ти, який розум у коня?

— А ти, дядьку Касяне, бачив коли вовкулаку?

— А навіщо тобі се знати? боїш ся вовкулаки?

— Трохи і боюсь: старі люди кажуть, що вовкулака як раз в таку ніч по світу вештає ся та людям накостить.

— У нашому селї був вовкулака. Було, як пропаде, то цілими тижнями його нема. Хата пусткою стоїть, а його нема. У нього не було ні жінки, ні роду. Ще як парубком був, то люди знали про се який він, і тому жадна

дївка не хотїла за нього вийти за між. Було, як верне із своєї мандрівки, то такий знеможений, що ледви ногами волоче. Одежа на ньому подерта, а він сам подряпаний на лици і на руках. Люди його бояли ся, вимипали, самітно жив.

— А до церкви він ходив?

— Нї. хиба раз у рік у страстний четвер. як про муки Христові євангелія читали. Але в середину він не важив ся, лише під углом напроти престола стояв. Люди би його були не пустили...

— Та й у нашій Гаврилівцї теж був вовкулака. Страх, як його люди лякались. Зайде було у чию небудь хату та бере, що йому завгодно. а нїхто не важить ся з ним сперечати ся. Мій батько вдівцем живе. У нас була стара бабуся Настя Притчиха. Вона у хатї хазяйнувала. Тямлю раз пекла вона хлїб та поклала на столї холодити. Аж тут приходить у хату вовкулака та нїкого не питаючись бере оден хлїб за другим, здирає верхню шкіру тай жире. А бабуся дивить ся і півсловечка не каже. Тодї вже менї стало досадно й кажу: чом ти хлїб святий псуєш навіть не перехрестивши? А він як випялить на мене свої червоні очи (у него були червоні очи начеб кровію обкипіли). то по менї аж морозом перейшло...

Бабуся мене за плечі й у комору сховала, та ще й двері на замок замкнула. Коли він вже пішов к чортови, бабуся випустила мене з комори та каже: „Не чіпай його Івасю, бо лихо тобі буде; або тебе у вовка перекине, або таки живого ізорже. Тепер я його ледве ублагала, щоб тобі вибачив.”

— І щож з тим вовкулакою стало ся?

— Як пішов раз у степ, так і пропав. Опісля знайшли люди в степу лише його кістки; казали, що його вовки розірвали.

— Чимось він межи ними прогрішив ся.

— Відай, що так. Вовки мають також свої звичаї, як і люди.

— І муравлї свій звичай мають, усяка божа твар.

— А з рушниці то вовкулаку встрілить?

— Куди пак! Може би його узяла свячена куля, та я сього не робив, то й не знаю, як тобі сказати.

Касян лежав на земли боком покурюючи люльку. Тепер він відразу схопив ся із землї і став надслухувати. Івась не чув нічого. Касян приляг ухом до землї; Івась трохи затрівожив ся.

— Не лякайсь, синку, усього оден кінь дудонить, якось порадимо. Касян оглянув свою рушницю і підсипав пороху. За той час тупіт став що раз виразнїйший. Касян

вийшов поза те місце, де сягало світло огню і став пильно дивити ся в даль. В темряві показала ся якась темна постать. Касян підвів рушницю і кликнув:

— Пугу, пугу!

Постать здержала коня. Почув ся голос:

— Єй брат! Раді Бога не стреляй, я крещоний.

— Як ти хрещений, то наблизись, чому не озовеш ся козацьким звичаєм?

— Бог вєсть, какой у тебя звичай будєт!

— Що ти за чоловік будеш? Сюди виходь!

Тепер підіхала ся стать ходою аж до огнища.

— Бєда, брат, я із пєтлє татарской эсвабаділса, чудом божим, єй Богу! Ти пажалєй мєня да спасі.

— Ти хто такий? — питав Касян оглядаючи незнакомця. На нїм була порвана на шматки одежа. Він був босий і без шапки.

— Я донской козак. Мєня Татари сабаки паймалї і уж чуть-чуть у Крим нє патащілї. Чудом спасса. Господі тєбє слава. — Нєт у тєбя брат чево паєсть? Я ужасно ґалодний.

— Злази, будь ласка з коня, пусти його пасти та гостем будь. У нас ще троха з

вечері кулішу осталось, їж на здоровлє.

— Спасібо брат! Ех какоє счастє. Думал я, что пріїдьотса пропасть в стєпі. Ну здарово брат!

Незнакомець подав руку Касянови, присів до казанка і став уплітати теплий ще куліш.

— Какой у тєбя превосходний кулєш, єй Богу! страсть!

— Не такий він превосходний, як ти небоже голодний.

— Канєшна! Знаєш братєц, у меня целиє суткп нєчаво в рту нє било. Паслал меня атаман нашой станіцп па дєлу. Нус, сєл я на лошадь, єду. Єду стєпю, да черти нє знать от куда Татар надпєслї, как із зємлє впраслї. Віжу бєда! падґаняю лошадь плєтньом, лошадь вскоч, что сіли.. Да нє моґ утьоч. Абскачілї меня, закінулї петлю єдва не акалєл. Патом связалї сєровпем, пасаділї на лошадь, і везлї пака не сталї начевать. Помалїлса я Богу нєбєсному, вилул адную руку із сировца, асвабаділ другую, потом розрєзал пута па ноґах. Нус, Богу слава, я уж свабодний. Каґда Татарп паснулї, я падполз между лашаді, захватіл одну і давай бєжать. Тєпєр я уж кажется внє апастності, каґда тєбя добраво казака нашол.

— І я гадаю, що тут безпечнійше. Тут

вже козацька запорожська земля і Татарин не відважить ся сюди забігати. Тут вже скрізь розсіяні наші козацькі селища.

— Так лучче ґдєнєбудь в казацкую дєревню паєхать, чєм в стєпі спать.

— Мені не можна. Бачиш, добрий чоловіче, у мене така вже вдача, що між людьми то я погуляти люблю. Зайду я в яке небудь, хочби маленьке сельце, так іду просто в шинок і давай гуляти. А вже як гуляю, то хоч убий, не перестану, не попущу, хоч і цілий тиждень, поки у мене який пятак остане. Ну, а знати тобі, що мене кошовий за ділом післав. Я до ваших Донців їздив. В дорозї я із шляху збив ся, спізнив ся, треба поспішати. А колиб я зайшов в шинок, так поминай як звали. На мене кошовий жде, острий чоловік, мене би в такім випадку за непослух убити звелїв. От чому я в степу ночую.

— Так ти у нас пабивал брат? Ну, как тєбє у нас панравілос?

— А щож! норов у вас инший, та народ добрий. Угостили мене як слїд, та ще й на дорогу дали. Та ти, небоже, богато не роздобарюй, а спати лягай. Я завтра на зорях мушу їхати. А тобі як подобаєть ся: або їдь разом зі мною у Січ або як собі хочеш.

— Сам я в стєп не паєду, апасно кажеть

ся. Пусть уже паеду з тобою в Сєч, там наш брат Донєц также будет... Как віжу, с табой товаріщ єсть — говорив Донець вказуючи на Івася.

А є то хлопчина, я його також по дорозі із татарської петлї визволив.

— Вот как! Здраствуй мальчик — говорив Донець до Івася, що підвів саме голову і сїв.

Донець поклав ся горілиць, бурмотїв ще щось під носом, поки не захропів з усеї сили.

— От як здорово сердега хропе...

— Дядечку! по якому він балака? Я ще не спав, а чув все, а мало його зрозумів...

— Він говорить по московськи, а воно не так, як по нашому, по українськи. Я розбе ру все, бо у нас на Сїчи є Москалї також, та зразу я не розумів нїчого. Та ти, хлопче, не балакай богато, а спи, бо вже не довго нам тут побувати.

Але Івась не міг заснути. Він лежав спокійно та дививсь на Касяна, що лежав біля огнища, покурюючи люльку. Касян устав і пішов до коний, що разом стоячи обганяли від себе комарів. Довкруги було тихо, навіть нічна птиця поснула.

На сході сонця стало вже шаріти; Касян та Івась не спали...

III.

— Вставай козаче, орда йде, гукнув Касян над вухом хропучого Донця.

Донець став відразу на ноги і став протирати заспані очи.

— Какая орда? Ґдє?

— Ну, ну, вспокій ся, нема орди, я лиш так пожартував, а то ти небоже захріп так сердечно, що хоч з гармати стріляй. Вмий ся мерщій, бо зараз їдемо.

Вот папґутіл брат, как так можна пуґать?

— От бачиш, що можна. Усякий жарт добрий, аби лише не болючий. На тобі кусок паланиці, таки вашої донськоі, бо нема часу їсти варити.

Зараз посідлали коний і пустили ся в дорогу. Касян відмовляв півголосом молитву. Донець куняв на коні, а Івась розглядав цікаво по околиці. На небі зібрали ся сірі хмари, було тихо і вітрець не віяв.

Вже йшло до полудня, як Касян завернув коня на право і почвалував навпростець до Дніпра. На березі Дніпра Касян оставив коня і поліз в набережні верболози. За хвилю вода заплюскала і Касян підплив до берега на байдаку, котрий був закритий верболозою і очеретом. Касян кликав товари-

пів, що стояли на березї:

— Злїзайте з коний, та розсїдлайте їх. Сїдла і всї причандали давайте у човен і самі сїдайте. Коний заведїть у воду.

Донець з Івасем розсїдлали коний і підвели їх у воду. Коли вже все було зроблене, Касян запер ся веслом об беріг і відбив човен на воду. Він зразу колихав ся, а далї поплив рівно щораз віддаляючись від лївого берега. Конї пустили ся вплав. Їх держали легко за поводи. Касян стояв на човнї з веслом в руцї вдаряючи ним то з одного, то з другого боку. Човен плив напівперек ріки на укісь. На другім березї заплили в невелику річку, яка дуже крутила ся. Її береги поросли були комишем, верболозою, а декуди і високим деревом. Дорога була крута і позавертана, плеса води розходились в ріжні боки, то треба було добре знати місцевість, щоб не заблукати.

А плили до великого острова.

— Ось і Січ! — сказав Касян і прибив до берега. Відтак вискочив з човна і припняв його до кілка, яких тут було кілька повбиваних. Конї стали стрясати з себе воду.

Станули напроти січових воріт. По обох боках сторчали на валах гармати. Коло воріт сторожив козак з мушкетом.

Козак сторожний відчинив ворота і впу-

стив туда подорожних. Касян оставив коні Донцеви і Івасеви, а сам пішов прямо до хати кошового.

Кошовий побачивши Касяна, насупив брови і спитав:

— Куди ти так довго шляв ся? Ти повинен тут бути найменше два дні скорше.

— Воно правда, батьку, та така мені пригода трафилась, що на цілу ніч степ туманом занесло. Напотемки я з шляху збив ся.

— Воно правда, що два дні тому страшна пітьма була. Ми се знаємо. Краще тобі було підождати, аж прояснить ся.

— А хтож се вгадати міг? Я полагодив діло як слід, пустив ся в дорогу, а тут туманом чортяка світ закрив. Я збив ся з шляху, та десь недалеко Лубнів заїхав. За Лубні я знаю звідсіля, що я тоді хлопчину татаринови конокрадови відбив, а хлопчина сей з Гаврилівки походить, звідсіля я те й знаю.

— Ну, добре. Я тобі повірив, тепер, розказуй, як ти діло з Донцями поладив.

— Добре поладив. Їхній отаман звелів тобі батьку кланятись, та сказати, що вони до походу на спілку з нами готові. Вони два полки в поход вирядять, значить ся тисячу людий. Під ту пору не можуть більше, бо три тисячки свого війська пішло на царську

службу, а тепер жнива наближають ся, хлїб збирати пора.

Отаман сказав, що в тиждень по святї Петра і Павла стояти муть, як ти батьку розпорядив біля кінських вод...

— Коли лише не брешуть, то воно добре булоб.

— Сього я не знаю, та ось зі мною Донець на Січ приїхав. Втік татаринови з петлї, та ночію до мене прилентав ся.

— А він знає о нашім походї?

— Я сего не скажу, бо й він нїчого про те не говорив. Слїд би його розпитати.

— Гаразд! Максиме! — каже кошовий до козака, що стояв біля порога, як пасильний козак — приведи сюди Донця, тай сам вертай.

Максим метнув ся на двір і приклпкав Донця.

— Куди ти, козаче, вибрав ся?

Меня паслал наш атаман в Сєч запорожскую па дєлу.

— Я кошовий Сїчи, говори з яким дїлом тебе прислали?

— Я уж сам довольно панял, что ти кошовий — вот мнє приказано тєбє, батько, далажить, что два наші палка в сілє па пятісот людєй, в нєдєлє па святцах Петру і Павлє стаять будут возлє Конскіх вод... больше

людей паслать не возможно било так, как три тисяча наших прізвал цар к себе па службу, а под ету пору хлеб сабірать нала.

— Я се вже знаю, — каже кошовий.

— Чомуж ти мені сего не сказав? — питає Касян — яж тобі говорив, що від Донців ваших їду.

— Із'вені брат, я не моґ. Меня паслалї к кошевому. а я не знал какой ти челавек, можна лї тебе паверить, не знал, врош лї ті, іле правду ґаваріш?

— Тьфу, на твою голову, от що сучий Москаль вигадав.

— Пачему ти брат мене руґаеш? Не велено било, то і не ґаваріл. У нас нельзя язиком молоть перед первим з краю, как баба.

— Воно гарний звичай, нічого казать, — говорив кошовий. — Ти Касяне не сердись, бо у всякого народа свій звичай є. Тепер ви собі подайте руки, як на добрих лицарів пристало. Візьми його Касяне у свій курінь, та угостіть як слід, бо то посол.

— Спасїбо, батько! Да у меня здесь землякі суть..

— Роби як знаєш, а ти Касяне покажи сего хлопчину — говорив кошовий уже геть подобрівши.

— Я його приведу, — сказав Максим

і метнув ся прожогом на двір.

Кошовий поглянув крізь вікно і ось що побачив: Максим прилетів до Івася, хопив його в обійми і став цілувати що сили. Відтак не даючи йому прийти до слова хопив на руки мов малу дитину і приніс у хату.

— Се мій брат, — каже Максим кошовому, а сам аж горить з радощів.

— Хибаж, ти Максим будеш, Чорноусенко? — питає Івась, тай кинув ся йому на шию.

— Нічого я тепер не дізнаюсь, — говорив кошовий. — йдіть собі з Богом, та потіште ся з собою... ми вже опісля...

— В мене сьогодні служба посильного, — каже Максим, — мені не можна відходити до вечера.

— Я тебе сьогодня звільняю, хай хто инший прийде. Ти вже пильнуй свого братчика, а то ходити ме самопас мов теля. Ти Касяне добре діло заорудував, йди собі та відпочинь.

Вийшли всі разом. Донець пішов шукати своїх земляків. Максим вів за руку Івася, розпитуючи за батька та Гаврилівку. Касян каже:

— От синку, швидче найшов брата, чим надіяв ся. Тепер тіште ся. А тобі Максиме кажу, що гарний хлопець твій братчик

і розумний з біса, з него кошовий виросте. Колиб ти чув, як він Кодака здобувати хоче! Хитро!

— Та я з радощів забув свою повинність, — каже Максим звертаючись до Касяна — спасибі тобі товаришу, що мені брата із сирівця татарського освободив... — Він подав Касянови руку і сердечно стиснув, а опісля обняв иого і поцїлував.

— Завіщо тут дякувати? Так само зробив би кожен, у кого серце козацьке, християнське бєть ся у груди. Та я радий з того, що гарного хлопця вратував. Ходи сюди хлопче. Я вже тобі не дядько, бо ти рідного брата знайшов, а він має до тебе право. Здоровий будь, ми нераз будемо бачити ся, та колиб наші дороги і розійшлись, так не забувай на мене.

Касян обняв його кріпко і поцїлував.

— Ти таки будеш менї дядьком, я нїколи не забуду, що ти для мене зробив.

Він поцїлунвав Касяна в руку.

Розійшлись. Касян йдучи обтер рукавом сльозу з ока і говорив сам до себе:

— Ось причта. Гадав, що собі сина придбав, як і другі товариші мають, що його на доброго козака виведу, що на старости лїт потїху мати му, коли дожию, і не везло... Знайшов ся брат, а по його боцї право...

Шкода! Розумний хлопець... Го! го! Головатий.. ну, не повелось... що-ж робить? Така доля моя. Ніколи у мене не було роду, тай не буде. — Годі! — Касян пішов до куреня.

Тимчасом Максим водив ся з Івасем, мов кітка з малим котятем. Водив його по майдані січовім, по куренях, показував січові вали, частоколи, показував січову церкву, канцелярію, попівство, завів під школу, в якій гуділо мов у улію. Завів у майстерню, де січові ремінники порались.

В саме полудне висипались з січової школи дітвора ріжного віку і росту. З сміхом, криком, розбігались по майдані. За ними вийшли бакалярі вчителї, а далї показав ся і сам отаман шкільний. Він був одягнений в довгий халат і ніс під пахою грубу книгу. Йшов з великою повагою і поволи... Максим зняв перед ним шапку і поздоровкав ся.

— Що се за младенец? — питає Максима показуючи на Івася. — В школї я його ще не бачив.

— Се мій брат. Припадком на Січ попав. Його Татарин піймав, та добрий козак Касян Бистрий в степу відбив. Ніяк було відвезти до дому, то привіз його в Січ.

— Дуже гарно. Аще ти младенче обучен юж грамотї?

— Я ще нічого не знаю. У нас школи нема, я коні пас...

— Благо єст і полезно младенцу, а даже отрочати премудрости науки устивої приобрісти себі. Провидінє господнє ізведивше тебе із татарского сировця указиваєт тебі путь праведний... Но к тому нужно єст цілому дріє... Приведи козаче младенца сего по імени его послї обіда в школу, аки подобаєт.

Отаман пішов далї погладивши Івася по голові, і Івась питає:

— Він якось так балакав, що не розберу нїчого.

— Вчений чоловік, то й по вченому балака. Вчись й ти, то сам так забалакаєш... Тепер ходїмо на обід у курінь, а опісля тобі треба йти в бурсу між школярів...

— Хибаж я не буду враз з тобою жити?

— Як би тобі се сказати? І враз і не враз. Разом будемо на Січи, хиба що мене куди небудь пішлють, а в куреню зі мною тобі не можна жити, бо ти ще дитина. Але я з тобою все буду бачити ся...

По обідї в куреню, де Івася вважали гостем, повів Максим свого братчика опять по Січи провожати. Вони вийшли ворітьми у другу часть Січи, де було цілком инакше як у Січи властивій. Тут жило саме військо за-

порожське в курінях, тут стояла церква січова і жила вся старшина. За валами тої части розложилось так сказатиб січове місто. Тут кипіло иншим житєм. Довкруги майдану стояли малі домики, а далї шатра з усякою всячиною. Тут заєдно ярмарок, торг. Народу всїлякого тут мов в муравельнику. Крамарі порозставляли свої крами. Між ними походжають покупці. Такий тут гамір, що Івасеви аж голова закружляла. А які тут ріжнородні люди, які одяги!

Ось зараз з краю стоїть бородатий Москаль у довгому халатї припрошує покупців та прихвалює свій крам. Побіч него сидить мовчаливий Турок над своїм крамом. У него пістолї, шаблї, рушниці, ятаґани. Турок сидить собі на земли, перед своєю будою, покурює люльку і нї пари з уст: хочеш, мовляв, купити, то купуй, а нї, то йди собі з Богом. А далї косоокий Татарин продає богату одежу, пояси цвітисті шовкові. В другому вкінци Вірменин носатий продає золоті перстенї, ганлички, то що. На другому кінцї торгуєть ся Татарин з козаком за коня. Татарин прихвалює, прицмокує, та пробує з конем ріжні штуки.

Всьо мішає ся, минає, плутає ся...

У другій сторонї сего базару якісь кумедно одягнені люди всїляку чудасію пока-

зують. Перекидають собою мов мячем через голови, на головах ходять, якийсь чародій виймає другому з волося дукачі, горючі кулї на носі носить, огонь з губи пускає. Довкруги них стають козаки, сміють ся, та скидають їм до шапок гроші. А далї грає музика. Максим з Івасем пішли туди. Троїста музика грає з огнем, а козак скинувши жупан в самій сорочцї йде вихром на вприсядки. Та ще й приспівує.

— Максиме, — каже Івась, — таж се дядько Касян!

Справдї се був Касян. Танцює аж піт з него ллєть ся, то на вприсядки йде, то в гору підскочить, то паде ниць на руки і знову знімаєть ся. Музикам аж руки млїють. Скрипач затягнув шапку аж на очи, голову прихилив аж над скрипкою і ріже, що сили. Біля него сидить бандурист, а третий в решето бє, та ще і підспівує.

Касян пристав сопучи тяжко:

— Хибаж я сам танцювати буду? Матері вашій трястя! Козацтво геть зледащіло, знївечилось, — кричить — з нїким потанцювати...

— Не лай Касяне, ось я потанцюю, — каже якийсь козак виступивши з гурту.

— Ставай, та покажи, що козацтво не знївечилось — Касян кинув музикам жменю

дрібних гроший — грайте, чортові сини, а добре бо, далебі, побю, або грай. або гроші віддай!

Музика вшкварила козака.

Козаки стояли напроти себе держачись попід боки. Зразу лише притупцювали, заходили оден до одного, начеб хотіли бороти ся. А далї як не плеснуть в руки, як не підуть вихром оден поперед другого, аж курява з під ніг пішла...

Народ обступив кругом, дивить ся, притупцює собі, а далї як підуть на вприсядки. Загуляла ся цїла громада.

Касян знеміг і важко дихав.

— Гей. жиде. давай усьо. що маєш, горївку, мід, пиво. я ставлю, я Касян Бистрий, давай небоже. а то бороду обскубу до чиста. Касян виняв зі своєї глибокої кишенї жменю червінців і кинув шинкареви в вічи. Жид хопив червінцї в мить і сховав в кишеню. та став наливати фляшки та збанки і ставити на столї. Касян взяв збанок меду і гукнув:

— За ваше здоровлє панове товариство, пийте хто любить, а хто нї, сего побю, далебі, побю.

Він випорожнив збанок до дна і кинув ним об землю. Тодї заглянув Максима з Івасем:

— От мої дітваки, кохані, сюди хлопя-

та, напийтесь мойого меду, так, за мої гроші, добрі гроші, цілий світ хай знає, що Касян сьогодня розгуляв ся.

— Ну, Максиме, братіку, випий за здоровлє — і подав йому збанок з медом.

— Лиши трохи малому, хай привика.

— Йому не можна, — каже Максим, — він вже школяр.

— Школяр? Ов! Мосці-пане, а то як? Недавно Татарин віз на вперед себе мов барана, я його освободив, Татарина задушив на аркані мов воробця, і вже школяр. Ну чудасія! Аз, буки, віди, глагол... далебі забув, хоч і мене вчили, та добре николи випарили... Ну, неможна, так ні, на-ж тобі, синку, червінця, йди собі на базар, та купи собі горішків, бубликів, медівників, чого душа забажа. Повеселись і ти...

Івась не знав що робити: узяти, чи ні. На него кивнув Максим, і він узяв, цілуючи Касяна в руку. Максим випив меду, та коли Касян відвернув ся, він узяв Івася за руку і пішли далї.

— Не добре би було не взяти. Касян обидив би ся, а він щирий чоловік.

— А довго він так гуляти буде?

— Поки усього не пропустить, така його вдача. Питиме зо три дни, відтак виспить ся, а опісля вспокоїть ся опять. А вже коли

його де небудь пішле кошовий — а до того він дуже проворний — або у поході, то не дивить ся у той бік де пють, мов святий який.

— А тут бачу тільки чужого народу. То сюди можна і Туркам і Татарам і Жидам заходити?

— А чомуж би ні? Се-ж усьо купці, а купців нам треба, бо і краму того всілякого ні звідки узяти... Розумієть ся, що у Січ їх не пустять, але тут базар, то можна.

— І ніхто їх не чіпає, не грабить?

— Борони Боже. За се страшно карають. Бачиш, тих козаків, що з палицями походжають по базарі? Вони за порядком наглядають, а над ними старший є. Не дай Боже, колиб хто кого скривдив...

— А що на Січи козаки роблять?

— Що треба, тай що кому старшина прикаже. Хто знає яке ремесло, то йде в майстерню, письменні пишуть в канцелярії під рукою ґенерального писаря. Другі учать дітий. Одні їдуть на розвіди, то знову сторожу держать, поготівля, а є й такі, що печуть хліб, та і їсти варять. А коли хто свою роботу зробить, має волю робити що хоче.

Іще побачили, як старий сліпий дід кобзар, з лисою відкритою головою сидів, та при бандурі козацьку думу слівав. Його окружили довкруги і слухали. Дехто і слезу

обтор. Тут поводились спокійно та поважно.

Обійшовши так увесь базар вернули опять воротами на Січ. Максим повів зараз Івася в січову школу.

Отаман шкільний записав його у список і призначив до тих, що йно зачали вчити ся азбуки...

Бакалар обіцяв Максимови, що сам його заведе в бурсу, і Максим пішов до свого діла...

IV.

Ми всї тямимо, як нам здавало ся, коли перший раз прийшли ми у школу. Та про школу вже-ж ми чували від старших.

А Івась Чорноусенко про школу нїколи й не чував. Він виріс у закріпощеному селї, під лютим паном, якого скрізь по Вкраїнї називали катом. Він з усьмішкою на устах, наче Бог зна яке добре дїло робив, велїв своїм посіпакам людий української віри бити до крови киями, відрубувати голови, вішати, саджати на палю, або й живими четвертувати. Бо він вважав кождого Українця не за людину, а за товар, який на те йно є, щоб для него і на него робив.

Розумієть ся, що в селї такого пана школи для хлопів не було. Хочби навіть лю-

ди самі на школу спромоглись, як се бувало на Україні, то пан Ярема Вишневецький бувби на те не позволив. У Гаврилівці, як і у всіх селах, що приналежали пану Яремі, про школу і чуть не було. Люди жили в темноті. Вони родились, відтак пасли товар, помагали батькам в роботі, поки не дожили того віку, що їх вже гнали батогами на панщину. Інколи у якого завзятійшого бунтувалась душа проти такому безправству, та такого, коли не встиг втікти у світ за очи, люто карали.

Тож і Івась був мов дикий, та тілько людяного на нім було, що вмів говорити, молити ся та пісні співати ..

Прийшов у школу він був наче у лісі серед такої невидальщини.

Побачив себе серед юрби ровесників, а то й старших хлопців. Вони сиділи рядком на ослонах при довгих столах над книжками і мимрили у пів голоса завдане. На переді за столом сидів учитель з прутом, прикликав по одному до стола, а то й по кількох, випитував, хвалив, або й карав за неувагу, недбалість і так йшло заєдно кругом мов у коловороті. Івась не знав, на яку ступити і де дінути ся. Його посадили на ослін і звеліли дивити ся в книжку. Він побачив ріжні дивовижні значки, що мов заморені

хрущики стояли рядком, одні над другими або під другими. Стояли мертві, нерухливі, і Івась не міг поняти на що вони і яке їх значінє. Пересидів він так до кінця науки, дивився аж очи зболіли, знеміг ся сидженєм і вже йому втікати звідсіля хотіло ся, та лише бояв ся кари. А коли бояв ся втікати, то його брав такий ляк, начеб його який чародій у камінь перекинув на тім ослоні. Того дня його ніхто не чіпав і він так пересидїв до кінця науки. Уставши враз з другими він почув біль у спині, та ноги йому потерпли, бо за цілий час бояв ся ними ворухнути.

Тепер дітвора наче бжоли з улия висипались на майдан з криком і сміхом, та пігнали до своїх домівок. Івась стояв під школою дивлячись чи не прийде свідкіля Максим, щоб його порятував. Та Максим не приходив. Зате прийшов бакалар узяв за руку і повів у бурсу.

— Чого-ж ти хлопче так посумнів, мов сова на слоту, не бійсь, усьо гаразд буде, привикнеш. Подякуй Богови, що так з тобою стало ся, що ти не попавсь в Крим. Завтра зачнуть тебе азбуки вчити.

Івась дуже дивував ся, звідкіля він знає про те, що його у Крим везли.

Учитель йому злюбив ся, і Івась став думати над тим, якби йому віддячитись. В сю

хвилю нагадав того червінця, якого дістав недавно від дядька Касяна. Червінця держав від за пазухою. Ще не думав об тім, щоб за него купити, а тепер той перший червоний, якому й ціни не знав, став йому в пригоді. Він вийняв його зза пазухи, та почервонівши мов рак, передав його вчителеви.

— Ти звідкіля його узяв?

— Дядько Касян, сей Запорожець, що мене з петлї освободив, дарував менї його... казав, щоб за се купив собі горіхів, бубликів, та я сего не хочу, а вам віддаю...

— Нї синку, я сего не візьму, бо не менї його дав дядько Касян, а тобі, заховай його, може інколи придати ся. Менї не треба. Заховай добре. Найкраще заший денебудь.

Бакалар погладив хлопця по голові і повів у бурсу, що недалеко стояла від школи. Була се велика доволї будівля городжена хворостом, вимащена глиною, вкрита кришею з конячих не вимятих шкур. Подібна була з верху до усїх тих будівель, де жили Запорожцї, які звали ся курінями. В серединї було глітно і гамірно. Молодь сходила ся йно що зі школи. Усїх ще не було, бо дехто вихопивсь за ворота і побіг на базар подивитись на ті чудасії, які йно що Івась бачив. Вчитель повів Івася до бурсового отамана.

— Ось тобі новик-товариш, піклуй ся ним як братом, бо він був у великій небезпеці. По сих словах вчитель оставив Івася і вийшов. Івась став перед отаманом, хлопцем може кілька років старшим від Івася, чепурним і смілим з блискучими карими очима.

Отаман простяг Івасеви руку:

— Здоров будь товаришу! Ти звідкіля?

— Я з Гаврилівки з лївобережа. Івась оповів свою пригоду.

— Ну гарно. Тебе треба зараз навчити, як у нас тут водить ся, бо ти ще новик. Ось тут на сій лежанцї ти будеш спати у нашому хлопячому куріню. Ми достоту так живемо, як і старші січовики, лиш тільки що служби не робимо військової, у похід не ходимо, а за те вчимось у школї. Унас своя старшина вибирає ся усім гуртом школярів, а сего року я отаман. Мене звуть Андрієм Грушкою, і мене тут у всьому треба слухати. У школї, то я такий школяр як і всї, а тут поки я отаман то й голова.

— Ми також так робили у Гаврилівцї, коли товар пасти гонили. У нас також була своя старшина.

— Коли так, то се для тебе не буде новиною. Та поки нас покличуть вечеряти, ходи на майдан іґратись.

Андрій повів Івася на майдан між цілу юрбу хлопців. Івась не задовго до них осмілив ся. Йому здавало ся, що се у Гаврилівці на леваді поміж ровесниками. Тут школярі вигадували всякі іграшки. Бігали, переганяли ся, скакали у виш і в даль, іграли в журавля, в зайчика, Панаса. Був такий вереск і гамір, що аж в ухах лящало. Івась знав добре бігати, ходити колесом. Він і собі став заводити ігрища, яких тут не знали... Аж відразу закалатали довбенькою об дошку. Від разу устали крики і молодий народ рушив до куріня на вечеру. Всї йшли задихані, бо хто не встиг би на час, то опісля не дадуть вечеряти. У куріню поставили для них вечерю на столах і невеличких деревляних коритках. Кождий добував ложку і сідав на своє місце за стіл. Отаман сїв на першому місції, відтак застукав до стола, виголосив „Отченаш". Всї за ним повторяли у голос, а відтак узялись за їду.

— У тебе є своя ложка? Питає отаман Івася, що сидів не далеко него.

— То-ж бо й є, що ложки не маю, ніколи було роздобути. Сьогодня в полудне я їв в куріню ложкою брата мого Максима, що у полтавському, а тепер не маю. — Ну, так що-ж? то і вечерять не буду, овва! чи то раз водилось менї цілу днину не їсти?

— Не журись, ложку тобі я сьогодні вигоджу, а завтра, або ще й нині піди на базар, та купи — а є в тебе які гроші?

— Нема, — відповів Івась не надумуючи ся. Та зараз нагадав свого червінця, та спаленів із сорому, що не сказав правди.

— Як нема, то я тобі позичу. У мене пятак є. Я вчора прочитав одному неграмотному козакови листа від рідні, тай пятака заробив. Колись мені віддаси.

Сего вже Івась не хотів тай каже:

— У мене лиш малих гроший нема, а є в мене цілий червоний, мені його дядько Касян подарував.

— Ти червоного не рушай, заховай його на яку другу потребу, я тобі таки пятака позичу. — Вони розмовляли так біля лежанки Андрія, куди він пішов за ложкою шукати.

— Ти не думай — говорив далї Андрій — що у нас на Січи так о гроші тяжко. Куди! Тут можна иноли і червінця відразу здобути, хто лише меткий та проворний... Андрій не докінчив, бо зараз посідали за стіл і взялись їсти.

По вечері знов помолились гуртом, отаман подякував від цілої громади кухареви за вечерю і висипались на майдан.

— Я тобі не договорив, як тут можна гроший добути. Треба тобі се сказати, бо

може ще й инні така нагода трафитись. Ось послухай. Нераз розохотить ся якпй Запорожець, прийде між нас на майдан тай каже:

— Нуте хлопята, горобчики, ось червінця кидаю, хапайте! — І справді кине червінцем у гору. Всї позадирають голови і понаставляють руки. Часом вдасть ся схопити його рукою у повітрі, а як червінець впаде на землю, то підуть хлопці по землп в перевертп, покп хтось його не здобуде. А Запорожець возьметь ся під боки та сміеть ся. Поприходять ще й инші та давай червінцями кидати на втїху. Не оден наш брат синцїв набере і нічого не здобуде, а инший то так без великого труду червінця здобуде. А вже як хопить хто в руку то не вільно йому видирати, бо за се його покарали би. Я тобі на се говорю, щоб ти не бояв ся від мене позичати, що ось не буде з чого віддати. Я сьогодня завважав, що ти хлопець жвавий. Ти і за біготню гроші легко добудеш.

— А за біготню як?

— Ось як: тут знов Запоржцї. Прийде, вибере собі двох: ану, хлопці, перебігайте ся! Хто швидше до моєї шапки добіжить, той і надгороду здобуде.

— А ще тобі скажу, де ложку купити. Та ти підожди. Завтра в ранції підемо оба, я

тобі сторгую. А вмієш ти вже азбуки складати?

— Ні. Я не знаю зовсім, що воно.

— Так підожди. Я впрошу завтра вчителя, щоб мені тебе віддав під руку. У нас так водить ся, що початкових новиків вчать старші школярі й аж опісля ти йдеш під бакалара. Не знаю, кому би ти попав ся. А навіщо тобі того, щоб тебе часом за чуба скубнули? Ми оба згодимо ся.

Івась був дуже радий, що знайшов такого товариша доброго, і приляг до нього цілим серцем. Звичайно у хлопців з приязнею дуже не церемонять ся. Так воно було й тут. Хлопці відразу полюбили ся, пристали до себе.

По вечері пішли на майдан гуляти, поки не закалатали знову, що спати пора. Андрій заорудував так, що Івасеви впала лежанка зараз біля него. Івась негаючись довго поклав ся спати і зараз заснув. Рано хлопці повставали, помолились і стали твердити завдану науку. Івасеви нічого було вчити ся і зараз пішли з Андрієм на базар за ложкою.

— Ти не відзивай ся нічого, я сам торгувати му, а то шельма крамар зараз пізнає, що ти новик, тай заправить у тебе Бог зна кільки, та ще й ложку погану підсуне, що у рот не влізе... Я вже купував не одну річ і

розумію ся на тім, мене не піддурить.

Перейшли відтак січові ворота і зайшли на базар. Тут було ще тихо. Крами були ще позачиняні, шатра позатикані полотнами. Андрій підступив до одного краму і застукав до дверий.

— Ану відчиняй, чоловіче добрий, покупці прийшли.

В крамі заворушилось, а далі відхилило ся віконце і виглянула розкудовчена бородата голова:

— Какіє покупци? чорт знаєт что! Спать недайот, ночью шляєтса.

— Ти, крамарю, будь ласка не гримай, а відчини та ложку продай.

Крамар бурмотів щось, отягаючись та Андрій доти гримав у двері, доки вони не відчинились. Хлопці війшли до середини.

— Зачом чорти? Пашол вон! пажді, сам подам.

— Ти, кацапе, не гримай та не лай, а то далебі цілу школу тобі сюди приведу, побачиш, як отамана зневажати.

Москаль трохи подобрійшав. Він знав, що колиб зневажив як небудь січову дитину, то рушили б ся на нього мов пчоли, а тоді не булоб йому тут що робити. Він виняв скринку з ложками і Андрій став вибирати.

— Отся, — каже, — кілько за неї?

Москаль заправив пятака, та Андрій так довго торгував ся, поки не купив за три. Зараз заплатив і вони вийшли.

— По якому він балака? — спитав Івась.

— А вже-ж по московському, а не по нашому. Поганий народ! Бородатий мов цап, а живе в болоті мов свиня, цілком не так як наш брат. А вже як стане циганити, то треба добре пильнувати ся, а то так тумана підпустить, що у троє тільки зідре, що воно варто.

— А скажи мені Андрію, звідкіля Москалі беруть ся?

— Хиба не знаєш? Із півночи, звідкіля мороз йде та зимний вітер повіва. Вони либонь усі до одного крамарський народ.

— Так вони з відтіля з крамом аж на Січ заходять?

— А заходять, по цілому світу з крамом йдуть. Наші козаки говорять: вижени Москаля дверми, а він вікном у хату влїзе. Ось який вони народ.

— А вони якої віри?

— Православні так як і ми, так і крестять ся та не так молять ся. А Отченаш у них такий дивовижний, що ніяк не розбереш.

— Як я їхав сюди з дядьком Касяном, то до нас привязав ся якийсь Донець. Він

також по московському балакав.

— Е, воно не те. Донці козаки, як би й наші, лицарі, а то сказано: крамар. Тепер я тобі ще одно скажу: ти зі мною приятелюй, як тобі подобає ся, та коли при других у нашому курінї, ти менї честь віддай і огаманом мене зови, а то инші мене не будуть поважати. Приязнь приязнею, а старшина таки щось значить.

— Добре, я тебе шанувати буду отаманом, а ти на мене не сердись, бо я сього не знав.

— Я не серджусь, а так тільки говорю, бо такий у нас звичай, як і у козаків. Сьогоднї ясновельможний, а завтра, коли виберуть иншого, то такий козак, як кождий з краю... У нас не можна від звичаю відступати на оден крок. Я тобі ще щось скажу: Колиб тобі дещо у кого подобалось, хоч би так, що гинь — не руш, відвернись, а коли що найдеш. зараз віддай, а то Боже сохрани, як за чуже карають. виб'ють різками до крови. У нас чуже святе. А колиб тобі хто що злого зробив або колиб ти побачив. що товариш щось прогрішив ся. то скажи нашій курінній старшинї а у школї бакалареви або отаманови шкільному анї словечка, хочби тебе огнем пекли. Такого слизькоязикого у нас страх не люблять. Ми вже собі сами, т.

є. наша старшина справу зробимо, розсудимо по правдї, покараємо. Правда, він може опісля пожалувати ся у школї перед старшиною, і нас би покарали, та він сього не зробить, бо його покарають за се теж, що ми вже раз покарали. А за товаришем то й житя не пожалїй. І козаки так роблять і ми теж так. От ти бачив, як кацап зараз помяк, коли я йому погрозив школярами.

— Що-ж би ви йому зробили?

— Що? послухай? тут раз оден крамар зневажив школяра, за ухо шарпнув, та по лици вдарив. Товариш пожалував ся перед громадою. Ми змовились, викрались в ночи з куріня, перекрались через вал і цїлий крам геть рознесли, порозкидали аж у воду. Він став обороняти ся, а ми його звалили на землю і звязали руки та ноги. Своєю чергою не одному з наших дістало ся, а ми таки своє зробили. На другий день, як батько кошовий дізнав ся, став розвідувати, та що з того? Дізнавсь, з чого пішло, тай каже: „Браві хлопцї! Постояли за своїм товаришем, а коли нїчого не вкрали, то нїяке менї дїло над дїтьми суд робити. Не чіпай їх тай годї!” Робив слїдство і шкільний отаман: „хто се зробив?” питає. „Ми всї, кажемо, нїхто не відстав, карайте нас усїх. Крамар зневажив нїзащо товариша, а ми йому ось як...” І нїчого

нам не було. І крамар мусів геть забирати ся. У другу неділю копловий батько прислав на цілу школу два мішки горіхів.

— Ось воно як. А хто тоді отаманом у нас був?

— Я, — сказав з гордістю Андрій. Се було минувшого року. — Мене вже у друге отаманом вибрали...

— А ти Андрію звідкіля будеш?

— Я з Київщини. Мій батько Демид Грушка, рибалкою був. Ще я малим був, як мою маму якийсь польський жовнїр зневажив а відтак вбив. Батька тоді дома не було. Як вернув, маму вже й поховали. Заплакав сердега над могилою. Опісля батько зараз продав хату з огородцем, вишукав того жовнїра, вбив на вулиці мов собаку. Мене узяв на байдак і в ночи втік аж на Січи опинив ся. Кілька літ жили ми так. Я між хлопцями а батько у курінп. Пішов раз батько у похід на Турка, тай згинув. Я сам остав ся без нікого. — Андрій посумнів і мовчав.

— Так ти, Андрію, сирота.

— Я сирота. Та куди пак? Дивись на всю Січ: то усі мої батьки, вони всі мене люблять, згадуючи мого батька. Його також дуже любили. Кажуть, що батько лицар був, відважний та завзятий. Та говорять, менї ще: тям синку, який твій покійний батько був...

І справді, я би хотів таким бути, та куди мені!

— А у школї ти давно вчиш ся?

— Вже три роки минуло. Менї тодї десять літ було.

— Чи довго треба у школї вчити ся?

— Доки можна, доки не підростеш та козаком не станеш. Та зразу треба ще молодиком новиком побути під рукою старшого козака товариша.

— А колиж тут вчитись козацтва, себто стріляти, на кони їздити, то що?

— Зараз. Тут і хлопців сього вчать. Зразу вчать бігати, ходити, у лаву ставати, відтак ми граємось у війну: одні бувають то Турками, то Татарами, то Ляхами, а другі то вже козаками, тай нападають одні на других а ті обороняють ся.

— А ти при козаках усе?

— Як трафить ся. Нас розведуть на два боки, а тодї тягнуть жереб, кому ким бути. А коли вже воювати, так усе одно по якім боцї, аби лише не дати ся та показати проворність.

— Я би хотів усе при козаках бути.

— Смішний ти хлопець. Хибаж тобі прикажуть зараз перейти на Турка або Ляха? То лиш так... буцім. Не яло ся, щоб козаки поміж собою воювали.

Балаками так, поки не зайшли у курінь, де саме калатавка скликала хлопців на снїдане.

Відтак пішли у школу. Йшли то цілою юрбою, то по кількох. Не оден, що припізнив ся біг сам оден, обтираючи губу від снїданя, а дехто доїдав по дорозї кусок хлїба. У школї було гамірно поки не увійшов бакалар. Він вдарив тричі прутом по столї. Всї стишили. Бакалар звелів молити ся, і всї посїдали.

— Учора прийшов сюди неграмотний новик. Його треба підучити азбуки і складів. Хто зі старших візьметь ся до того? Як нїхто не візьметь ся, то й самі такого призначимо. Та перше хочемо добровольця.

— Я піднимаюсь його вивчити — каже Андрій.

— Гарне воно, так сьому і бути. Бери його собі і вчи.

Від того часу вони майже нїколи не розставались. Андрій вчив Івася запопадливо. Івасеви здавало ся з перишу, що нїяк тому не дасть ради, що не в силї, хочби і очи повилазили, порозуміти сих розмальованих хрущиків та комашок. Та Андрій так йому толкував, так показував, чим одно від другого відрізняє ся, що таки Івасеви ясно стало. За сим пішли склади букв у слова.

І тут обопільна любов хлопців до себе доконала того, чого не можна иноді при дуже напружаючій праці цілими місяцями добути. Андрій вчив Івася щиро, начеб хотів часть своєї душі у його душу вложити. Івась знов любив Андрія і старав ся усею душею улегчити свойому приятелеви труду. Івась був понятливий хлопець, бо він виростав серед буйної соняшної богатої вкраїнської природи серед широких цвітами замаєних степів.

Було оба вийдуть по школї денебудь на січовий вал або аж над Днїпрову кручу, сядуть під вербою і вчать ся. Козакам, що їх бачили, дуже се подобалось і вони говорили:

— Із сих двох жовтодзюбів вийдуть побратими на усе Запорожє.

Івась спитав раз Андрія, що се таке побратимство, про яке козаки говорять.

— Побратимство між козацтвом свята річ. Два козаки, звичайно ровесники полюблять оден другого, випробують вірність та характерність, а тодї йдуть у церкву і присягають собі побратимство. Тодї у них начеб одна душа. Не мають між собою нїчого тайного, та се ще нїчого. Вони присягають, що оден другого нїколи не полишать у злій чи добрій долї, що оден другого ратувати буде в не-

безпеці, хочби і своїм житєм, і так аж до смерти, хиба що опісля доброхіть розійдуть ся. А колиб побратима зрадив, тоді ніхто на зрадника не подивить ся, усіб його відцурались.

— Так заведімо й ми між собою побратимство, — каже Івась.

— Ми вже й завели, та воно так, що лише козакам на побратимство присягати, а ми ще хлопці. Колиб ми з таким пішли до пан-отця, то з нас люди сміяли би ся. Ти сього ніде не говори бо нас уся школа на язики візьме, а се не лицювало би з моїм отаманством.

По місяцеви науки підвів Андрій свого ученика перед вчителя до екзаміну. Івась був дуже наляканий, та зворушений, його голос тремтів. Він читав дуже поволи, але читав добре. Вчитель аж здивував ся. Похвалив обох, а Івася приставив до тих, що вже вміли без нічиєї помочи прочитати.

Дядько Касян заходив часто у бурсу, а тепер дізнавшись про екзамін вицілував обох і подарував півгривенника на ягоди.

IV.

У січовій школі ладились заздалегідь до річного екзамену. На таке свято прихо-

дила уся січова старшина, приїздили з паланок ті батьки, яких діти були у січовій школї. На такім екзаменї співали хлопці кантати, говорили вчені вірші. Присутні гостї давали пильним хлопцям подарунки, а відтак забирали до себе на хутір своїх синів та їх товаришів. Звичайно ніхто зі школярів в часї шкільного відпочинку у Січи не лишав ся. Будь він і сирота без роду, то все таки знайшлась щира козацька семейна душа, що забирала його до себе у хутір на яблока. Того дня хлопці нетерпеливо дожидали і дуже з того радїли.

Сего року однак не так склало ся, як ждало ся. Зайшло таке, що треба було все забути, а взятись за пильнїйше дїло. Прийшла у Січ вістка, що Донцї стоять двома полками на Кінських водах табором та дожидають Запорожцїв.

На Січи начеб огнем запалив. Кошовий видав приказ, щоб негаялись виступати у похід, та не дати гостям ждати. По всїх закутках настала горячкова робота. Ладили харчі, пекли хлїб, сухарі, смажили кашу в салї, сушили рибу. Ладили походові вози, зганяли зі степу табуни коний. Зараз розіслано посильних козаків до козацьких паланок з приказом, щоб товариші зараз прибули на Січ. Тут роїло ся як у муравельнику. На-

роду сходило ся з Запорожа що днини сотнями. Коли вже все було готове, приказав кошовий скликати велику раду. Довбиш вдарив на Січовім майдані у кітли і народ висипав ся з усіх курінів. Ті що стояли табором за рікою, стали припливати на байдаках під січовий остров. На майдані стало так глітно, що кому не стало місця, вилазив на кришу куріня. Те саме зробили і школярі. Вони обсїли мов горобці під осїнь кришу свого куріня і дивились на велику раду. Гомін зібраного народу розходив ся далеко.

З дому кошового вийшла Січова старшина. Кошовий батько з булавою в руцї ступав передом. За ним несли бунчучні бунчуки держучи їх над головою кошового. Відтак ішов ґенеральний судія з великою срібною печаткою та ґенеральний писар з срібним каламарем. За ним обозний і курінні отамани зі своєю старшиною: осаулом і кухарем. На середині майдану стояло підвисшене і тут станула старшина. Довбиш вдарив ще кілька разів дробом і котел замовк. Гомін серед зібраних став втихати.

Кошовий зняв шапку і вклонив ся на всї чотири сторони, а цїла громада привитала його в оден голос:

— Здоровий будь, кошовий батьку, Боже дай добрий час!

— Здорові і ви будьте, панове товариство, і гаразд вам усім.

Відтак підніс булаву в гору і всї затихли начеб маком посіяв. Кошовий голосно говорив:

— Славне лицарство запорожське, панове отамани і всї товариші! Прийшла на нас важна хвиля. Наші товариші з микитинської паланки жалують ся, що татарва велику шкоду їм робить. Татари не то, щоб напасти загоном, вони малими ватагами підкрадають ся, грабують коний і товар, а частенько у білий день, коли козаки у поли, забігають у села, хапають жінок та дітий, і увозять у свою бісурменську неволю. Люди, замісць робити коло хлїба, мусять збройно день і ніч сторожити свого добра, начеб у воєнне время. Наші брати жалують ся перед нами, що коли за ними не постоїмо, то прийдеть ся кидати все і тїкати хочби під ляцьку кормигу. Тому то, ми старшина, загадали скликати вас усїх панове товариство, та порадитись розумних голов, що нам робити? Чи лишити наших братів на поталу поганцям, та сидїти тихо за нашими безпечними валами і спокійно жувати галушки, чи вийти нам з безпечного місця та провчити бісурменську віру, щоб нас попамятали та нечіпали нашого брата. Як ви гадаєте?

— Гріх би нам дати знущати ся над братом! — крикнув хтось з гурту.

— Стійте, товариші! Прохор Чабан хоче говорити!

— Хай говорить, підведіть його.

В найблизшім оточеню коло старшини юрба зафилювала. На підвисшене виступив старий сивий дід. Се був високий, плечистий дідуган, з довгими, мов мітла вусами, білими як молоко. У нього тряслась від старости голова. Його вважали найстаршим дідом у Січи і дуже його усї поважали. Вийшовши на підвисшене він зняв шапку і поклонив ся радї своєю лисою головою:

— Здорові були мої дїти! — гукнув так, начеб з мушкету випалив. Як би ми не пішли на Татарина хочби у сам Бахчисарай та не провчили поганця, то хай уся Січ у землю западе ся, хай пропаде, загине усе козацтво зі своєю славою! І так треба нам благати прощеня у милосерного Бога, що так довго ми ждемо, не знать чого, що так довго ми залежались, а не зараз за першою жалобою Микитинців не пішли пригадати Татаринови, що ми пани на своїй землї. За моїх молодих лїт не було одного року, щоб ватага запорожців не вскочила у Крим та не пригадала ордї, що ми живемо ще. І тому то орда оминала наші села йшла на Волинь, на Поділє, у

Польщу, а нашого брата не чіпала. Чого тут довго радити? Або у похід на ворога хрещеного миру, або пропадайте всі!

— Добре говорить дід! — кричали козаки — у Крим підемо та навчимо їх!

Кошовий підніс в гору булаву і сказав:

— Я і знав, панове товариство, що так ви порадите і тому приказали ми, щоб ладитись у похід. Тепер, правда, не надто відповідна пора, бо треба хліб з поля збирати, але довше відкладати годі. Ми й про те міркували, що всі не можемо йти, і тому запросили до помочи наших побратимів знад Дону. Ось саме прийшли до нас післанці з вісткою, що два полки Донців дожидає нас біля Кінських вод. Через те я думаю, щоби і наших пішло не більше тисячі. Значить, що всі семейні товариші остануть дома.

— Дайте і менї сказати слово — говорив запорожець Грицько Дотепа підносячи шапку в гору:

— Колиб пішло лише дві тисячі разом з Донцями, то мало. То так, як би оден чоловік пішов стадо куропаток руками ловити. Вважайте, що то не город здобувати загнавши ворога в оден кут, а то ми йдемо воювати в степу, куди, такий ворог як Татарин, знає втікати. По другому: нас повинно бути у троє тільки, що Донців, бо як нас буде по

рівні, тоді настане суперечка, кому ватажкувати. По правді повинно би бути двох отаманів, а се чорта варто, бо де дві господині, там хата неметена. До того треба одної голови, одної сильної руки, щоб добре держала поводи в руці. Нераз йшли ми з гетьманцями, а не було згоди, а щож тепер, коли йдемо поруч з народом иншої породи. Не перечу, що Донці лицарі добрі, але краще буде, коли вони підуть під нашою рукою, а не ми під їхньою.

— Правду каже! — гукали козаки.

— Хай буде по вашому — говорив кошовий — пішлемо три тисячі наших. У нас і припасу на те є. А тепер діло у тім, кого вибрати наказним? бо коли не йдемо цілим кошем, то ґенеральна старшина повинна остати дома.

— Хай буде так, — говорив Доґепа: — ти, батьку кошовий, веди козацтво у похід. У поході такім треба ватажка поважного, а вже як будеш нашим отаманувати, то й Донці присмирніють. Ми краще виберімо наказного на Січи.

— Згода! Веди батьку сам!

— Добре, панове товариство, я вас поведу хочби на той край Криму, та наказного для Січи нема що вибирати, бо по нашому прадідньому звичаю, найблизшою старши-

пою до кошового є пан судія ґенеральний і він мене тут заступить.

— Добре! ти батьку веди, а тут хай пан ґенеральний судія порядкує.

— Спасибі, панове товариство, що так гарно діло поладнали. Тепер, коли рада скінчена, розходьтесь на своє місце, бо завтра рано рушаємо. Поставимось на лївім берегу Днїпра, зараз напротив Січи. Ти, пане обозовий, наглядай за порядком при переправі та у таборі. Кошовий зійшов з підвисшеня. Народ наново загомонів, зафилював ся і став розходити ся до своїх курінїв.

Кошовий прикликав Касяна і післав його з десятком козаків до Донців завести їм розпорядок, куди їм рушати.

Касян, як вийшов від кошового, попрямував зараз до хлопячого куріня. Йому хотїлось побачити і розпращати ся з Івасем. Івася викликали на двір, а за ним вийшов і Андрій. Касян каже:

— Я зараз виїзджаю, та коли верну, то хиба аж по походї, коли не загину. Слухай мене, люба дитино: Тебе я полюбив як рідного. Як дізнаєш ся, що я пропав, так помолись за мою грішну душу, спомяни мене так щиро, як щиро я люблю тебе... Здоровий будь, рости великий, добрим козаком будь, хай тебе Бог стереже та у своїй опіцї

держить. Працюй, синку любий! Касян обняв хлопця, цілував та гладив твердою рукою його чорні кучери. — Любіть ся хлопці як побратими, з вас люди вийдуть на славу. — Касян поцілував Андрія теж. Андрій помітив, що в оці Касяна блиснула слеза. Касян відійшов швидко не оглядаючись. Оба хлопці стояли мовчки.

— Який він добрий! — говорив Андрій.

— Я його мов батька люблю, не знать, чи доведеть ся ще коли його побачити...

— У тім воля божа, ніяк не вгадаєш.

Сеї ночи у Січи мало хто спав. Цілу ніч гомоніло начеб при пожарі. А на другий день, як тільки стало на світ заносити ся, хлопці сиділи вже рядком на Січових валах і придивляли ся, як козаки перевозили за ріку коні, вози з припасами на великих чайках.

— Чи ти вже бачив коли таке? — питав Івась Андрія.

— Ой, чи раз! звідсіля й більше війська виходило.

— А чого козаки так обступили базар? — чого вони пильнують?

— Я добре не знаю. Вони либонь так крамарів пильнують, щоб який Татарин не викрав ся та не звістив своїх, що похід на них буде. Я ще учора, ще далеко перед радою сю сторожу покмітив...

На другому березї ріки уставились вози рядками. Військо порядкувалось. Між ними цвалували на конях осаули та розсильні козаки. табор розтягавсь далеко у степ.

На сході сонця зарожевіло небо. Тодї вийшов кошовий зі свого домику, перехрестив ся на церкву і попрямував ід рінї, де вже ждав на нього байдак, котрим перевезли його на той бік. Там привели йому сивого турецького коня. Кошовий подав ся зараз до війська. Заграли сурми і січовий прапор похилив ся перед головою козацького запорожського війська.

Тодї з січових валів заревіли гармати. Ось так Січ-мати пращала синів своїх, благословила в далеку дорогу на непевну долю. Січовики, що стояли на вȧлах вимахували шапками та вигукували. На валах стояв священик і благословив військо золотим хрестом. Від него відбивало ся ясне проміне сходячого сонця. На тім боцї Днїпра кошовий сурмач затрубів у срібну сурму, за чим відозвались сурмачі полкові, сотенні — і військо рушило в степ.

Всї стали сходити з валів на майдан. Всї були сумні, начеб живих людий похоронили. Не оден попращав брата, або приятеля, якого може не доведеть ся більше на сім світі бачити.

Найбільше сумував Івась. Не то що попращав ся з дядьком Касяном, та він із братом Максимом зовсім не пращавсь і вже від трох днів його не бачив. Брат не сходив йому з думки. Чому він до нього не навідає ся? Говорячи про те Андрієви він аж заплакав.

— Ти не сумуй. Його певно кудить перед походом післали, і він певно не пішов у похід. Воно не може бути, щоб так тебе кинув — потішав Андрій.

Вже сонце підійшло високо в гору і заносило ся на горячий день. У школу стали сходити ся школярі. Між ними сьогодня тільки було й бесіди, що про похід та військо. Ся подія так зайняла молоді голови, що й наука йшла сьогодня тупо. Хлопці не вважали. Учителі були сьогодня також не виспані, вони повели хлопців купати ся.

Вся школа вийшла на майдан. По вчерашнім тут було пусто. Можна було пізнати, хтоб і не знав, що на Сїчи убуло людий.

Школярі перейшли січові ворота і висипались мов пшоно з мішка на базар, попрямували на беріг Дніпра. Вони знали добре те місце, куди їх водили купати ся. Тут була широка площа вкрита білим піском. Декуди росла висока рідка трава, верболоза, самітна билина якого зїля, а далї плила вже вода

по пісцовім дні з дрібними камінцями. Хлопці порозділи ся і шубовснули у воду. Повстав тепер голосний хлопячий вереск та сміхи. Хлопці плюскали ся у воді, перевертали оден другого, погружали у воду. Дехто пускав ся плисти, пірнув у воду з головою, а далі йшли об заклад, хто довше під водою буде. Всї були раді. Дніпро-батько пестив, голубив своїми холодними филями молоді тїла козачих дїтий... Вчителї покликували, щоб далеко від берега не відбивати ся.

Аж ось почув ся розпучний хлопячий крик так, що всї замовкли відразу й туди оглянули ся. Всї дуже налякали ся. Вода несла якогось хлопця. Він добував останних сил ратуючись. Виринав поверх води, то знов потапав, иколи показувалась на верху рука або нога. Всї стояли безрадні, а далї дехто став плакати жалкуючи немічного товариша.

У той мент Андрій поплив півперек ріки товаришеви на підмогу. Він плив широкими плесами аж добивсь до того місце, де потапав хлопець. Як тільки показала ся рука, Андрій її схопив. Зараз за тим вирнула голова. Андрій сопив за волося і став що сили плисти до берега. Утопельник хотів хопити Андрія руками за шию, та він відтрутив його руки. Відтак перекинув ся горілиць

і так пливучи держав здалека утопельника від себе.

Від того крику, який счинив ся між школярами, кілька козаків вискочило за ворота.

Та то було так далеко, що ніхто не мігби в пору добічи на підмогу.

А тимчасом Андрій боровсь з бистрою водою з усеї сили. Вода несла його щораз далї під кручу де був великий рвучий вир. Всї бачили неминучу смерть обох хлопців. Тодї побіг бакалар наперед, виломив велику вербову гиляку і подав в саму пору Андріеви. Андрій добуваючи останок сили кинув ся у той бік і хопив гиляку зубами. Крихка галузка від того відломила ся, та він у той мент хопив її рукою, а вчитель тягнув її до берега. Йому на підмогу кинуло ся десяток хлопячих рук і стали тягти.

— Поволи хлопцї, не рвіть дуже, а то урвете галузь і все пропаде.

Але Андрій насмотрив вже ногами дно ріки і станув. Він такий був знеможений, що йому аж дух спирало. На водї біля него лежав з розверненими руками утопельник... То був Івась Чорноусенко. Йогоб ратувати слїд, а тут його приятель не може ногою ступити. Тодї кількох хлопців скочило у воду державчить гиляки і притягнули обох хлопців до берега. Андрій держав ся корчево гиляки,

що не міг пальців розняти.

Івася винесли на беріг і поклали на піску. Він був без памяти. Лице у него посиніло. Ніхто не знав що робити і як його ратувати. Аж надбіг старий козак від воріт, розтрутив юрбу безрадних школярів і узяв ся ратувати хлопця.

Перш усього він поклав його горілиць, приклякнув на піску, узяв за обі руки коло ліктів і став ними підносити в гору, відтак спускати в низ. Робив так довго, поки хлопець не віддихнув. Відтак узяв його на перед себе лицем в низ і кілька разів сильно потряс. Івасеви жбухнула з губи вода раз і другий. Опісля поклав його опять на землю і став натирати долонями зимне тіло. Івась вже дихав, а далї отворив очи.

Слава Богу, живе! Кликнули усї хором, а Андрій припав до тїла і став приговорювати пестливими словами:

—Івасю, Іваську, голубе, мій братчику. Обізвись до мене хоч словечком, хиба мене не пізнаєш?

— Голова мене дуже болить, шумить менї в ухах і світ вертить ся.

Козак узяв хлопця мов малу дитину і поніс таки голого у Січ. За ним біг Андрій надягаючи по дорозї свитину.

На воротях стрінули його козаки:

— Бравий хлопець з тебе Андрію, в батька вдав ся. Покійний теж знав ся добре з водою. Ненаситець переплив, я сам бачив.

Івася понесли у курінь та поклали на лежанку. Він оглядав ся довкруги себе. Ще гаразд не отямив ся. Його Андрій не відступав. Товариші принесли йому одежину сюди.

— У нього буде ще трястя сьогодня, — говорив старий козак Панас Бодак, який вмів людий лічити — тоді накрийте ся кожухом. Я ще зіля принесу і напою. А коли ще з него вода жбухне, то й добре.

І справді незадовго Івась повернув ся боком. З него вийшла вода і він став трястись усім тілом. Хлопці прикрили його кожухом і він заснув.

Над вечером навідавсь до него Панас і посмотрив рукою за чоло. Воно було мокре від горячого поту.

— Зіпрів, то й добре, завтра вже подужає.

І справді, другого дня рано, коли Панас навідав ся до хлопця, він вже сидів під курінем і грів ся до сонця.

— Здоров хлопче! Як тобі сьогодня?

— Голова у мене вертить ся.

Івась був блідий, а губи ще не мали малинової краски.

— Ти небоже бережись Дніпра, поки не

навчиш ся гаразд плавати, не йди в воду, як не знаєш броду, Наш старий дід не знає жартів.

— Я-ж не йшов, мене вода понесла, хопила так, що не міг устояти.

— Ти гадав, що Дніпрови твої чорні кучері подобають ся і він тебе пощадить? Якраз він хотїв собі такого баранчика взяти...

При тих словах Панас погладив Івася по головцї і вдивляв ся в його очи.

В тій хвили Івась відразу повеселїйшав, схопив ся йти, та завернувсь зараз і трохи не впав, але Панас його вдержав, та посадив на приспі.

— Ти чого так підскочив? Панас подививсь у той бік. До них їхав на буланім Максим, брат Івася:

— Що з тобою, братїку?

— Пішов на глибоке, та ледви виратували, — каже Панас. — Трохи за богато води напивсь...

Максим присїв біля Івася і обняв його.

— Ах ти кучерявий баранчику, не можна тебе самого нікуди пускать, няньки тобі ще треба, стидайсь!

— Не гримай на него, — каже Панас, — на другий раз він буде обережнїйший. Він Дніпра не знав.

Івась начеб не чув, що говорило ся, він

прицмокував язиком до коня... Кінь (то був його буланий) насторчив вуха, натяг шию і став поволи приближати ся до Івася. Приступившись став його обнюхувати і з-легка іржати. Івась обняв його руками за голову і поцілував в ніздря.

— Не знать, козаче, чи він тобою більше зрадів, чи конем, — каже Панас.

— Та бо я його так давно бачив, менї здавало ся, що він пропав кудись, звиняв ся Івась і став коня голубити. Буланий поклав свою голову Івасеви на рамя.

— Не пропав він, бо я його зараз узяв під свою руку. Добрий кінь! Куди я ним не обїздив...

— Так ти, Максиме, не пішов з козаками у похід?

— Не довелось. Пан Обозний післав мене по козацьких паланках козаків скликати. На силу я нинї вернув ся, цілу ніч їхав.

— Так се, Івасю, твій кінь? — питає Панас.

— А вже-ж мій. Його Татарин піймав, а опісля то й мене. На ньому мене Татарин віз, як дядько Касян мене відбив, на нім я сюди приїхав. А й батько казав менї, що буланий, то мій кінь буде...

— Колиж він твій, то продай менї, —

каже Панас. — добру ціну дам, кажи кілько хочеш?

— Я його не продам.

— Бери небоже гроші, коли дають, за них кращого купиш...

— Не хочу кращого, — вправ ся Івась. — Його би я не дав за ніякі гроші... — І опять Івась обняв коня за шию з усьої сили.

— Не богато я з тобою буду торгувати ся, — говорив Панас, — я дужчий від тебе і візьму коня так, коли не хочеш за гроші...

— Як так можна? — запаленів Івась, аж румянції на лице виступили. — То мій кінь, а як на те, то я батькови кошовому пожалїюсь. Я маю до коня право...

Панас став сердечно сміяти ся. Він обняв Івася, підніс його як малу дитину на руки і поцїлував.

— Гарний ти хлопець, козацька дитина. Ти добре робиш, що на гроші не ласий. Я лиш так жартував з тобою. Посадив би я тебе зараз на буланого, та він бідака ізнеміг ся, і в тебе ще голова не на свойому місцї. — Ну, здорові будьте, менї пора йти далї.

Він поцїлував ще раз Івася і посадив на приспі а сам пішов.

— Я гадав, Максиме, що ти у похід пішов, та жаль менї було, що ти до мене не навідав ся. У мене був дядько Касян праша-

тись. та ще раз дав мені червінця і хрестик.

— Колиб я йшов, так певно не лишив би тебе так...

— Мені аж плакать хотіло ся.

— А щож ти собі за того червінця купиш?

— Нічого. Я його сховаю на спомин, оба сховаю. Дядько Касян до мене такий добрий, мов свій рідний.

— Всі козаки дітий люблять: Та ти мені скажи ще, хто тебе з води виратував?

— Наш отаман, Андрій Грушка, ми дуже любимо ся.

— А він де тепер саме?

— У школї. Цілу ніч біля мене просидів, то дуже гарний товариш.

— З такого роду. Його батько такий був і всї його дуже любили. А як він з водою добре знав ся? Тепер я Івасю піду за своїм дїлом, а буланого пасти ся пущу. До тебе зайду я вечером, та тоді і поговоримо...

Пішов Максим у свій бік, ведучи за поводи буланого, який не дуже то хотів від хлопця відстати.

Івась остав сам. Та він почув себе краще. В ухах ще шуміло, та голова, як мовляв дядько Панас, заходила вже на своє місце. Просидів так до полудня, поки школярі не вернули із школи. Вони обступили довкруги

Івася і стали оден поперед другого оповідати, випитувати ся.

— Дайте йому спокій, — уговорював товаришів Андрій, — бачите, що він ледви дише. Краще ви йдіть обідати, а я підведу там Івася.

Як хлопці відійшли, Андрій каже:

— Сьогодня судити мемо, побачиш.

— Кого і защо?

—Не можна сего сказати, побачиш. — Андрій узяв Івася під руку і повів у курінь обідати.

Тут не було так гамірно як звичайно. Всї були чогось подразнені, начеб чогось незвичайного дожидали ся. Зараз по обідї Андрій моргнув на кількох хлопців, вони відстали від громади і пішли в другий кут. Решта хлопців повиходили на майдан. Івась поклав ся на свою лежанку і міг звідсіля усе чути, що говорило ся. Судії посідали за стіл. Тоді оден хлопець став виводити свою жалобу так:

— Я купив у Ониська скрипку за три пятаки і дав йому гроші, а скрипку я мав собі забрати опісля. Та коли я відтак прийшов за скрипкою, то він менї не дав, каже, що спродав її Максимови Голотї за чотири пятаки. Онисько хотів менї звернути гроші, та я їх не взяв. Тепер розсудїть нас товариші,

кому скрипка належить ся, Максимови чи менї?

— А ти що скажеш Ониську.

— Воно так й було. Та коли Сенен не взяв скрипки зараз, то він її ще не купив, і я міг її продати. як менї хотілось. Гроші то я зараз Семенови зверну, ось вони.

Він поклав на стіл три пятаки...

— А ти Максиме знав, що перше тебе купив сю скрипку Семен? — питає опять Андрій.

— Кудиж менї було знати се?

— Не бреши Максиме, бо ти знав. Яж тобі сам говорив і питав ся, чи добре я купив, — каже Семен.

— А є у тебе свідки на те, Семене? — перед судом брехати не ялось.

— Є у мене свідки. Охрим чув.

— Як воно було. Охриме?

— Та чому не знав? Се й инші чули. Максим ще казав, що Ониськові скрипки знає, бо сам грав на них.

— А можеш ти Охриме на се побожитись?

— Я правду кажу — говорить Охрим — і побожитись можу.

— Йдіть геть з відсіля — каже Андрій — ми поміркуємо.

— Коли обі сторони вийшли, Андрій

питає ся:

— Якже ви судї думаєте?

— А так ми думали би: скрипка того, хто її перше купив.

— І я так гадаю — каже Андрій. — Та воно би це не все. Такого циганства терпіти не можна. Менї здаєть ся, що й Онисько і Максим прогрішились, до того ще Максим збрехав перед судом.

— А вжеж що збрехав. Я думав би так — каже оден судія. — Ониськови за те, що хотів товариша перехитрити та що перед нами збрехав, дати вісім прутів.

— Так буде добре — кажуть инші судії.

— Буде з нього сїм — каже Андрій.

— Так і буде.

— Прикличте їх.

Оден із судіїв прикликав усїх трьох.

—Ми так дїло розсудили — каже Андрій. — Скрипка буде Семенова, забери собі Ониську гроші, вони твої. Та за те, що ти не додержав товаришеви слова, дістанеш зараз пять прутів. Ти Максиме дістанеш сїм за те, що товариша на гріх підвів, а той зайвий пятак піде до нашої курінної каси. — Щож ви на се скажете?

— Я не приймаю ся — каже Максим. — Я дав більше, то й купив.

— Так коли ти не хочеш, то виведемо діло перед усею нашою громадою, може ми й не по правді розсудили... А ти, Ониську, що?

— Я приймаю ся. Я сього не зробив би, колиб мене Максим був не підмовив.

— Кличте усіх — каже Андрій.

Судії кинулись до дверий і за хвилю стали всї сходити ся. Андрій розповів в чім діло.

— Ви зле розсудили — каже оден старший хлопець. — Ониськови пять, то добре, а Максимови десять, хай не хитрить і других на гріх не підводить.

— Так йому, добре — загула громада.

— Та я вже приймаю ся, як розсудили перш — каже Максим.

— Е, голубе — каже Андрій — було приймати ся зразу, та тепер буде так, як сказала громада: треба зразу зробити те, що присуджено.

Судії поставили лавку і присуд був виконаний.

— Тепер віддай Семенови скрипку, а пятака нашому скарбникови в коробочку. Тепер, товариші, ходім гуляти!

Хлопці повиходили. Оба побиті анї не скривили ся і пішли з иншими начеб нїчого не стало ся. Івась чуючи те усе не міг з ди-

ва вийти. Таж воно так само судила старшина у Гаврилівці... Він спитав Андрія:

— Звідкіля ви такого навчили ся?

— А хибаж ми не бачили, як Січова старшина козаків судить? Лише що козаки йдуть ще від курінного отамана до ґенерального судії, а відтак до кошевого, а у нас того нема. У нас судії судять, а отаман каже так або ні, а коли не хоче, то рішає вся громада, тай усьому край.

— А він мусить засуд приняти?

— Ні... коли не прийме, то виводять справу перед шкільного отамана, а той не розбираючи діла гаразд, каже так як ми розсудимо, лише що такому вліплять ще з причинком. Отаман знає, що ми по правді судимо і що громада нікому кривди не зробить. Та чи можеш Івасю вийти з нами гуляти?

— Чому, мені вже лекше. — Вони вийшли на майдан. До школи ще час було йти.

V.

Одностайно плило жите на Січи з того часу, як Запорожці на спілку з Донцями пішли у Крим помстити на орді кривду своїх братів. Козаків остало ся мало. Вони робили всю свою службу. Виїздили на розїзди, держали на січи поготівля, ловили рибу... Те-

пер було на Січи просто, бо й базар здебільшого опустів. Крамарі не мали богато купців: порозїздили ся. За те вони мали напевно повернути, коли повернуть козаки з щасливого походу з добичею. Тоді може, буде добре заробити.

У школї зближав ся річний відпочинок. При кінци мав відбути ся шкільний екзамен, на який сходила ся січова старшина і приїздили батьки тих дїтий, що з паланок, розсїяних по широких запорожських землях.

Хлопцям вже навкучилась школа. Кождий мріяв про се, коли поїде звідсіля в край широкий, на який козацький хутір. Навіть ті сироти, що не мали кревних по паланках, виїздили, бо їх дуже радо брали до себе хуторні семейні козаки. Було так кождий з тих, що мав батька на хуторі, брав із собою ще одного-двох товаришів, а кому з сиріт не пощастило того брав перший ліпший козак, у якого був хутір, та дїтий не було.

Школярі їдучи на село брали з собою книжки, щоб було з чого людям прочитати. Були то переважно книжки церковного змісту. Народ слухав залюбки слова божого і задля того школярів любили всюди. В кого на хуторі були малі дїти, то тих вчили азбуки і підготовляли до школи. Бо треба знати, що український народ все дуже любив науку і

кождий хотів бути письменним. По селах України, де лише Ляхи не поклали своеї руки, закладано при кождій церкві школу для дітий. Було так особливе на землях запорожських, куди рука ляцька не сягала. Тільки у тих селах, що були близько самої Січи, козаки посилали своїх дітий до січової школи на науку.

Андрій їздив що року у козацьку паланку у хутір сотника Тараса Жмута. Він знав добре Андрієвого батька, у походи морські разом ходили, і тепер як його не стало, старий сотник або сам приїздив по хлопця, або посилав по нього свого довіренного козака Явтуха Наспаного. І того року Андрій був певний того, що поїде до сотника на віддих. Він дуже богато говорив Івасеви про сотника і його сімю. Та Івась замість радіти був сумний, а раз так промовив:

— Ти Андрію поїдеш, а я сам остану і нудьгувати буду на Січи.

— А хибаж ти не поїдеж разом зі мною?

— Як мені їхати? Хиба мене чужого приймуть у сотника? Тобі друге діло. Ти козацький син, твій батько лицарем був, а я син панського підданця, я се добре розумію...

— Ах ти баранчику кучерявий! Та хто тобі такого намолов? Хиба не знаєш, що на Запорожі нема ні панів, ні підданих? Тут

усї рівні, а коли ти сюди попав ся, то й ти усїм рівний. А тоб то гарно було, Слухай! Сотник мене любить, а коли я скажу, що ти мій приятель, то й тебе прийме щиро. Хлїба у сотника досить. Минулого року я возив з собою до сотника Грищя Жука, та сього року він їде куди инде, а я тебе беру з собою. Розумно?

Та Івась нїраз не хотїв на се пристати. Він був дуже на се вразливий, щоб людям у вічи не лїзти, нїкому не накидати ся, не дивити ся, де з комина курить ся. Так вчив його батько з малку і так він все робив. Тому то він поклав нїкуди не рушати ся. Приходило йому на думку поїхати до батька у Гаврилївку, та воно було страх далеко. З ким переїде через сей степ без краю, де він тільки біди зазнав. Колиб справдї попав у Гаврилївку, так певно не доведеть ся більше у школу вернути, а він дуже полюбив і школу і науку і товаришів. А так вернувши на село мусїв би вертати до плуга та робити панщину. Ще чого доброго взялиби у замок на панського козачка.

Тою думкою лише втїшав ся, що на Січи живе його брат Максим і буде їм обом якось відраднїйше. Всї його побоюваня на випадок повороту в Гаврилївку піддав йому брат Максим. Він добре тямив порядки в

Гаврилівці. Знав добре недолю своїх братів-селян, панських підданців. Від тих гараздів мусів втікати, хоч як тяжко приходилось кидати свою хату, рідного батька та сестру, котру так дуже любив.

Бувало Максим виведе Івася на січові вали, посїдають так і він йому розказує все. А Івась хоч не одно з того бачив, та не міг тодї гаразд розуміти. Тепер йому все прояснилось, стало зрозумілим. Йому жаль стало свого бідного села, своїх людий. Жаль йому було, що нарід тільки терпів від панського лихолїття, а на се не бачив він нїякої ради. Приходило йому на думку, щоб так ще батька спровадити на Січ. Та щож зробити з сестрою? Жінкам не вільно на Січи жити, він се знав. Хибаж її оставити самітною без нїякої опіки? І так погано! Та хай воно буде що хоче, але вертати йому в Гаврилівку нїяк.

Тимчасом зближив ся конець шкільного року і дорічний екзамен. Школа ладилась до того заздалегідь. Хлопцї вчились співати, вчили їх всїляких дуже вчених віршів, бо шкільному отаманови дуже залежало на тім, щоби школа показалась перед світом не гірше київської. Він знав, що ті гостї, які сюди позїздять ся були також на пописах київської школи, люди бувалі і чимбудь не вдо-

волять себе. Треба було отже поставитись. Отаман працював сам і підганяв своїх підручних. Робота була в цілім розгарі, поки не наспів день іспиту. Гості з'їздили ся з усіх поблизьких паланок. Поприїздили паланчі отамани, полковники, сотники, знатні запорожці, а кождий з десятком або й більше своїх козаків. Гості примістились по курінях або таки на базарі порозпинали свої шатра.

На Січи стало гамірно.

В день екзаменту прибрали хлопці січову школу, замаїли зеленю, вписпали поміст свіжим білим піском та посипали зїлем.

Рано відправив січовий священик службу божу, на якій школярі співали. У церкву посходились гості і козаки. Гості були святочно одягнені, у червоних, жовтих, синїх, малинових жупанах, в богатих контушах, оперезані богатими шовковими поясами в чоботах сапянцях та срібних підковах. Богато вбрані турецькі шаблї звисали до самої землї. Усї були чисто обмиті з великими вусами і довгими чубами на головах. Все то були товариші славного низового війська запорожського. Вони побували колись у Січи та тепер хоч і поженились і жили по хуторах та зимовниках і не могли мешкати на Січи, не перестали бути товаришами. Кождий мав свій курінь на Січи, до якого на-

лежав. Він і далї уважав себе сином матери Січи і на кождий зазив кошового батька обовязаний був ставитись і робити те, що старшина приказала. Гарно було подивитись на ті лицарські постатї, на ті чубаті лицарські голови, що кожда була готова піти під топір для добра Запорожа, для козацької свободи, волї, рівности і братерства.

Служба божа правилась з великою врочистостю з двома діяконами, які мали славу гарних співаків. Коли стали читати евангелиє, козаки повиймали шаблї на голо і так перестояли увесь час на знак, що вони готові усе станути в оборонї христіянської віри, в оборонї святого евангелія.

По евангелію отець архимандрит січової церкви виголосив проповідь. Він повитав невиданих гостий, витав їх від імени Січи, говорив про вагу освіти та науки і з тим звернув ся до школярів. На прикінцї просив панів Запорожців семейних, щоб не забували про потреби школи, та щоби не цурались тих бідних безсемейних спріток січових, і позабирали їх з собою на село, так, щоб одна душа не лишилась.

Запрожцям ся мова дуже подобалась і кождий поклав собі забрати у свій хутір хочби і половину школярів.

По службі божій пішли всі в школу.

Тут отаман шкільний привитав гостий вченою мовою, та просив прислухатись пильно екзаменови, придивитись тій тяжкій праці.

Гості і січова старшина посідали на почесних місцях по старшині, школярі посідали на своїх місцях і розпочав ся екзамен.

Хлопці читали, переповідали прочитане, говорили вчені вірші, співали. Прикінці виступив найстарший віком школяр з вченою промовою до зібраних гостий, до батьків січових, до вчительства з подякою.

Не оден батько бачучи, як його синок відповідає, аж горів з радощів. По екзамені пішли гості до січової старшини на обід. Кождий складав при тім грошевий даток на школу, який зараз записували бакаларі у реєстр, для порядку. Тепер хлопці розбрелись по усім усюдам, шукаючи своїх. Пішов і Андрій шукати за Явтухом. Він був певний, що сотник напевно його прислав. Івась хотів наипослідок не відлучати ся від свого доброго товариша, бо й так прийдеть ся їм довгий час жити окремо.

Знайшли Явтуха на базарі. Він купував сагайдак, що йому поручив пан сотник купити. Андрій його покмітив по високій шапці з червоним верхом та по довжезних вусах, що звисали у него мов дві мітолки.

Хлопції пішли до нього навпростець, пробиваючись крізь товпу.

— Ге, ге, ге! Здоровий був, хлопче, я саме за тобою приїхав, пан сотник жде на тебе. Еге-ж виріс ти небоже за сей рік, говорив Явтух обертаючи Андрієм за плече на всі боки. Та казав тобі пан сотник, щоби ти ще якого школяра з собою взяв, так як торік, та ще якусь книжку, підожди — забув, далебі забув.... Ось старий дурень я, не вгадаю... Підожди, якось дуже по вченому... підожди... Явтух засунув шапку на потилицю і штовхав себе пальцем по лобу... Ти підожди, голубе, я таки нагадаю, а то пан сотник полає... підожди... ще коли я був за воротами, пан сотник гукнув мені в слід.. підожди я нагадаю. Зле чоловікови без письма, ось геть забув... Та я таки нагадаю.. Ось тобі, Андрійку трохи гроший, купи собі на базарі, що вгодно. А я поки що заорудую, своє, тай прийду по тебе, а може й книжку нагадаю...

Явтух пішов далї по базару від краму до краму штуркаючи себе пальцем по лобу та нагадуючи, що звелїв купити пан сотник, а що панї сотничиха, а що панна сотниківна. Осаула казав і собі дещо купити, а козаки теж. Усяке пхало свої три гроші, а ти небоже морочи собі голову, закінчив Явтух свої

роздумуваня, вештаючись поміж крами з усяким добром.

А хлопці пішли у свій бік.

— Бачиш Івасю, що поїдемо разом в купці. Не скажеш, щоб я з Явтухом змовив ся. Він сам сказав, що пан сотнік бажає собі того.

Івась став вагатись у своїй постанові. Ще порадить ся з Максимом, а як він скаже, так тому й бути...

Накупили горіхів волоских і турецьких, таких сирих і смажених в меді. меду турецького, медівників, пряників, бубликів, понакладали по повні пазухи, і пішли у свій курінь. Тут було дуже глітно. Хлопці збирали свої статки, ладячись в дорогу. Коло богатьох стояли їх батьки або кревні помагаючи збирати ся.

Довго прийшлось їм ждати заки зявивсь Явтух. Він перш усього позаносив накуплене добро на віз, що стояв понизше базару над рікою.

Наближаючись він здалеку всміхав ся до Андрія...

— Ну, що Андрійку, знайшов товариша?

— Знайшов, от сей поїде — і показав на Івася.

— Ге ге ге! то сей кучерявий поїде?

гаразд! Гарний хлопчина; здоров хлопче! А як тебе звати?

— Івась.

— Ну ладно. Ми поїдемо аж завтра рано, на зорі. Дорога не близька. Колиб поїхали зараз, требаби двічи в степу ночувати, а так, то лише раз. Бо то возом їхати, не то що конем. Ти, Андрійку, дорогу вже знаєш, не раз їхали, правда?

Івасеви було якось ніяково і він не знав, як рішити ся. Аж надійшов в ту хвилю Максим тай порадив, що треба їхати.

— Ге ге ге! — говорив Автух — радби я бачити такого, щоб не хотів їхати, коли пан сотник прикаже. Він того дуже не любить, егеж!

— А що, дядьку, нагадав, книжку? мені треба заздзалегідь знати, бо треба мені попросити пана шкільного отамана, яж своїх книжок не маю.

— Ге ге ге! Пожди, голубе, зараз нагадаю. — Явтух опять штуркав пальцем в чоло. Так якось по вченому. Ну чортова омана. Як я вже був за воротами, то пан сотник гукнув у слід за мною: а тями, Явтуше, ся книжка називаєть ся... от і забув... Та ти підожди, я нагадаю... Явтух став ходити в колесо, держачи палець при чолї... щось... щось начеб нагадав: щось таке: менї нї... а

друге слово таке, бо деж би таке слово у книжці стояло побіч божих словес...

— Та вже скажи дядьку, може я як небудь відгадаю — каже Андрій.

— Шось воно до чорта подібне, Господи прости гріха невідучому, або до чети... одно з двох.

— Може Минеї četі?

— Далебі, що так, скрикнув Явтух. Що то значить наука. Покажи йому кінчик пальця, а він і цілу руку побачить. Ну, хлопче, хай тебе обійму та поцілую, що нагадав, а тоб пан сотник добре виїзяв... На-ж тобі ще пятаків... Та ні, ти ходи краще зі мною на базар і вибери собі, що хочеш, а я заплачу... Ну не гай ся. А ходи й ти кучерявий, як там тебе... ти вже наш, так й держись мене мов ріпяк кожуха...

— Підождіть, дядьку — говорить Андрій — мені перш усього роздобути книжку, бо завтра ніколи буде, як що ми рано поїдемо. Наш пан отаман спочивати буде...

— Гаразд! Ти йди за книжкою, а я піду з твоїм братом де небудь на чарочку. Більш не можна, не дай Господи впити ся, а то досталось би мені від пана сотника!

І не ждучи довго узяв Максима під руку. Пішли на базар. Явтух став веселий, що нагадав книжку. Він страшно тим турбував

ся. Чого доброго, пан сотник ще би старим дурнем вилаяв. Явтух любив богато і голосно говорити. Його голос чути було ще за січовими воротами.

Андрій пішов до отамана. Книжку йому дали, коли сказав, що се для пана сотника. Тарас Жмут тямив про січову школу і що року запомагав її щедро.

Андрій став ладити свою мізерію ,а Івась каже:

— Що я там робитиму? Ти будеш їм читати, а я що? Знаєш, яке моє читане...

— А ти будеш слухати тай годі. Ну, збирай, що маєш. Треба нам завчасу спати лягати...

Та у Івася не було що збирати. У нього була одна свитина і дві сорочки.

Над вечером вернули Явтух з Максимом. Максим приніс невеличкий оберемок в мішку і кинув на землю. Оба були під чаркою...

— Поки ти був у Січи, то могло бути як небудь. Тепер ти йдеш між чужих людий, то слід тобі одягнутись як пристало козацькій дитині. Передягнись, хай тебе побачу.

І Максим виняв з мішка жупанець, синї штанцї, чобітки і шапку.

Івась не знав що з радощів робити. Татарин захопив його на леваді в одній свити-

ні. Шапку загубив на дорозі. Другу сорочку купив йому Максим. Ось добрий, брат, скілько понакупив...

— Не гай ся, хай побачу, що буде нездале ,то крамар обіцяв відміняти.

— Хай би не відміняв, говорив Явтух, то я його би зараз за чуба та в потилицю, ось як! — І Явтух став показувати рукою, як би він бив крамаря, колиб не хотів міняти...

Але не треба було того. Усе прилягало мов на Івася скроєне. Хлопець від разу став мов яке панятко.

— Хай тебе поцілую, — говорив Явтух, — ти кучерявий, як там тебе... А що, Андрійку, книжка є? Опять забув, як називаєть ся... Максиме брате, ще ходім на чарочку... одну однісеньку, мені не можна більше, а тоб пан сотник погано вилаяв... ге ге ге!

— Чарочки хиба вже не рушимо, та я тебе підведу до воза. Хлопцям пора спати — говорив Максим.

Вони пішли, а хлопці пішли спати, хоч довго в ніч не могли заснути.

На другий день, як що-й-но засіріло на світі, вже стояв над ними Явтух і став їх будити:

— Ге ге ге! пора вставати, школярі в дорогу!

Вони посхоплювались і стали одягати ся. Відтак забрали свою мізерію і потягли на базар. На Січи ще все спало. По валах та біля воріт походжали вартові козаки з мушкетами. Вартовий відчинив ворота і вони подались на базар. І тут ніхто ще не прокинув ся. Крами були позамикані. Над рікою стояли рядком вози приїзших козаків. Коні пасли ся на невеличкій леваді. Деякі стояли з повислою головою і куняли. Коло коний лежали на траві візники і здорово хропіли. Явтухів віз вже був запряжений трьома кіньми. На возї куняли три козаки. Оден кінь припнятий був до воза. Він був осідланий.

На дворі було ще сіро і стояв легенький туман. Він був до половини під будкою з грубого маженого полотна.

— Поганяй, Степане, над ріку до переправи, ми там зараз надійдемо — кликав Явтух.

Степан прокинув ся, узяв в руки батіг та віжки, цмокнув і коні рушили поволи з гори над край ріки.

Тут стояв на припоні великий пором. Не далеко під шатром спав перевізник.

— А ну-ко козаче перевези нас на той бік Дніпра — гукав Явтух.

Під шатром перевізник забурмотав, а

далї виліз і став протирати очи та голосно позїхати:

— Яка чортова мама шле вами так рано? Не дасте людинї переспати ся...

— Погано, козаче, коли ти божу днину від чортової мами починаєш, замість перехрестити ся як слїд — погано! Колиб ти не був перевізником, я би тебе не нудив, а так вибачай, обрали тебе грибом, дак полїзь у кобелю, будь ласка, а на добрих людий не гримай. Нам теж нехотїло ся рано вставати та годї...

Козак вндивив ся на Явтуха не знаючи що казати. Він швидше надїяв ся, що Явтух почне лаятись, а може й до чуба прискочить, а той прочитав йому проповідь не гірш попа у церкві.

Явтух підійшов до перевізника і заплатив за перевіз. Відтак Стефан заїхав возом на пором. Конї зразу лякались йти, форкали стригли ухами і нюхали поперед себе, а далї пішли. На поромі задудонїло.

Перевізник прикликав ще своїх двох помічників. Узяли за довгі жердки і стали помалу відбивати пором від берега. Вода була рвуча, і пігнала пором скосом на серед ріки. Пором колихав ся. Перевізник стояв при кермі і командував своїм помічникам, в котрий бік брати. Пором приплив до другого

берега і вдарив об него. Відтак трохи відскочив. Один помічник вискочив на беріг, притягнув пором до берега вимощеного дошками і привязав линвою до паля.

Степан виїхав на беріг.

— Здорові будьте, добрі люди — гукає Явтух сідаючи на віз, — не згадуйте нас лихим словом!

— Щаслива вам дорога. Боже провадь!

Тепер виїхали на беріг і дали трохи коним відпихнути. Перед їх очима простягав ся широкий безкраїй правобережний степ.

— Ти Семене, сідай на свого коня і їдь передом і дорогу показуй.

Семенови дуже не хотіло ся злазити з воза, де добре було куняти, та мусів. Він скочив на коня. Стефан замахнув батогом і трійка рушила з місця посеред високої степової трави, з якої сипалась густо роса.

У степу було свіжо. Усюди розходилась запашна воня степового цвіту. Явтух сидів біля погонича і курив люльку. Хлопці сиділи плечима до нього і розглядали ся по безкраїм степу. Їх цілком відійшов сон...

— Я вже не раз туди їхав — каже Андрій — а таки не потрапив би на слід...

— У степу можна зі шляху збити ся — каже Івась, — дядько який досвідний козак, а збив ся з дороги серед густого туману. Та

він казав, що то не через туман поблудив, а через нечисту силу, що поглузувала над ним.

— А ти як кажеш? — питає Явтух — ти туман чи нечиста сила?

— Звідкіля мені те знати?

— Як звідкля? Вчений народ, усе знає із книжок, наш брат на те сліпий, що у тих закарлючках вивидено...

— Ми не знаємо — каже Андрій.

— Ти Андрійку, не крути, не закривай перед нами сліпими правди божої, вона ней-но для вас вчених у божих книжках написана. Я спитаю тебе так просто: є на світі чорт чи нема? ну, кажи!

— Я чорта зроду не бачив.

— Не бачив? От і штука. Ти не бачив бо ти ще дітвак, тай гріхів на твоїй души нема великих, хиба що товариша у школї за чуба смикнув, а є такі люди, що й бачили чортяку і то не одного, а цїлий чортовий курінь. Егеж, слїпий сонця не бачить, а воно таки є і другі його бачать, ось воно як. Коли є Господь Бог на небесїх, то мусить бути і чортяка у пеклї.

— Та ми, дядьку, не в пеклї, то й не знаємо.

— Бе бе бе, ти не мудруй, ось як я від старих людий чував. Чортяка свою січ має, то правда, та його посилає Люципер, що є у

них коповпм, на землю людям паксстити, та на гріх наводити... А господь небесний сотворив таку птицю, півня, що своїм голосом чортяку проганя.

— А ти, дядьку, бачив колинебудь чорта?

— А колиб не бачив, той й не говоривби Я не люблю брехати...

— Та роскажи-ж нам будь ласка, дядьку, як ти чорта бачив? — просили хлопці.

Явтух не говорив нічого, лише покурював люльку.

— Ге ге ге! Слухавби, а відтак як ніч настане, то мурашки підуть по за спину, тай лякатись будеш...

— А ти таки дядьку, не церемонь ся та скажи, як ти чорта бачив...

— А ось як: пішов я стоварищами на лови. Пішли в степ аж дрохва зірвалась. Ну, велике діло дрохва звичайно птиця, так як і журавель або ворона. Піймаємо — кажу — так піймаємо. Зайшли довкруги, обступили йдемо навпростець, зійшлись аж так , що носами чоломкнулись, а дрохва начеб під землю запалась. Ну, як ти думаєш? Була дрохва , чи не була? А воно не була дрохва, хиба чортяка у дрохву перекинув ся, тай поглузував з нас. А ми бродили по степу в траві, тай нічо з того.

— Се, дядьку, не був чортяка а прямо

відьма. Чортяка прокидає ся в німця, в пана, в цапа, а відьма перекине ся, у що захоче...

Явтух хотів щось на те сказати, як у ту хвилю зірвало ся стадо диких степових кіз, аж коні налякались. Відразу завважив їх Семен, що їхав поперед воза. Він митю узяв рушницю і стріляв за ними. Одну козу поцілив і вона остала.

— От матимемо обід — говорив Явтух. — Зараз її справимо.

Семен зхилив ся з коня, підняв козу і поклав на возї. Тепер вже за чортяк нікому не хотілось говорити. Сходило сонце. Його яркі проміння розливались усюди. Роса стала парувати в гору. Знялись мухи стали обсїдати коней, що з усеї сили обганяли ся довгими хвостами, усіх находила дрімота. Явтух заткнув свою люльку за обшивку сорочки, візник куняв. Явтух заплющив очи і кивав головоою, а його великі вуси вимахували ся на всї сторони.

Довгий козак, що сидів на возї розвернув ся на мішках, розняв рота і хропів на цїле горло. Йому зсунула ся шапка з голови, а на отвертім ротї насїдала мушва. Та він не чув і це не перешиняло йому спати.

Семен згорбив ся у своїм сїдлї і дрімав. Конї стали звільняти бігу, а далї пішли ходом скубучи по дорозї головки степових

цьвітів. Хлопцям теж на сон збірало ся. Вони-ж сьогодня так рано устали, як ніколи перед тим. Їх так зломив сон, що не всилї були сидїти. А далї Андрій влїз під полотняне вкривало і потяг туда Івася. Вони обережно переступили сплячого козака і поклались на соломі; тут не пекло сонце і мухи не залїтали тому що полотно воняло сильно дьогтем. Зпочатку чули вони, як конї форкали, а далї одноманітний рух воза колисав їх до глибокого спокійного сну...

Прокинулись усї від того, що віз сильно потряс ся і перевернув ся. Хлопцї не знали, що сталось. Вони зараз вилїзли з своєї скриньки. Візник Степан проклинав що сили усїма чортами. Явтух шукав втраві шапки бо кудись геть відлетїла. І люлька кудись подїлась. Віз лежав боком на усї чотири колеса. Конї стояли спокійно оглядаючись назад себе. Вони стояли над невеличким потічком. Їм хотїлось зайти у воду, та не можна було рушити воза.

— Ну, доїхали ми, доїхали. А ти йолупе, де очи дїв? — лаяв Явтух Стефана. — Такий з тебе погонич...

— А твої очи куди дївались? Хибаж не разом ми сидїли на передї?...

— А що, хлопцї, вам нїчого не стало ся? А хлопцї навряд хотїли сміяти ся з того,

що побачили. Особливим смішним видав ся Явтух, як чіхаючись в потилицю шукав по земли за люлькою. Його предовгі вуси і чуб звисали в низ і телепались в повітрі.

— Ось клопіт! люльку згубив. Прийдеть ся без люльки їхати ще півтора доби...

— Не журись дядьку, ми пошукаємо тай знайдемо,— потішали його хлопці і стали в траві порпати.

Явтух поглянув на сонце. Воно стояло на південь і дуже жарило.

— А ну-те хлопці відвернемо воза. — Всї три підперлись і поставили воза на усі чотири колеса Показало ся, що в тім місци був колись доїзд до потічка, був беріжок зарослий травою, а конї не потрафили на слід. Явтух оглянув воза з усїх боків, чи що не зломило ся. Віз був цїлий.

— Гарні конї. козацькі конї, — говорив Явтух — як вони воду занюхали. Ото, а я журивсь. щоби воду натрапити, буде при чому конї напоїти й обід зварити.

— Ну-те хлопцї, поперед усього напійте коней; а ти розведи огонь я випатрошу козу.

Але кози на возї не було...

— От оказія! I козу чорт узяв. Гей ти, Семене, де твої очи були? Хай вам трястя, ви спюхи окаянні, тьфу! — гримав Явтух.

— Усї ми грішні — говорив Семен — та ти за козу не гримай, бо вона моя була, я її сполював...

— Як твоя? такий ти товариш? Коза була наша, чи я її стрілив чи ти, чи Стефан. Усї ми маємо до неї однакове право, і менї і тобі і усїм належить ся кусок мяса а він ось що вигадує: його коза!

— Візьми і мій пай — говорить Семен — тобі дарую...

Усї стали сміяти ся і Явтух не вдержав, щоб не сміятись, бо за козу сперечав ся, а її не було...

— Кажіть ви письменні та вчені, що чортів нема. А сеж чия робота? Віз первернув, козу запропастив, люльки позбавив...

— А Ось, дядьку, твоя люлька — говорив Івась — що саме випорпав її з поміж трави.

— Є? ну, славаж тобі Господи святий, що не осиротив мене грішного — говорив Явтух вже зовсїм подобрівши. — Та воно справдї така днина, що не встоїш ся, щоб не задрімати. Варіть швидко обід!

За той час напоїв Степан конї і пустив пасти. Семен розклав огонь і завісив казанок на кілках та всипав води. Явтух узяв ся зараз за люльку. Усїм було весело. Вода стала закипати. Всипали туди пшоняної каші

Хлопці стали качати ся у високій траві.

— Йдеш ти один з другим! — гукав Явтух — зараз устань, хочеш гадюку надоптати, тоді й живого не довезу до хутора. Хиба в степу не бував не знаєш. Устепу коли хочеш лягати, то перш усього овечий кожух простели. Гадюка не любить овечого духу і не підповзне. Не один козак пропав від гадюки ні за цапову душу...

— А степові гадюки злючі?

— От спитав! словеса господні читаєш а питаєш ся, чи злючі гадюки. Вкусить раз тай пропав, а знахора, що гадюку замовля, під рукою немаєш.

— А є справді такі знахорі?

— Певно є. То старі люди бувалі і на усїх хворобах знають ся. Наш пан сотник такого держить, а він у всїх в великій ласції. В спокійну пору то він бжіл доглядає, а коли трапить ся такий час, тодї вже йому спокою нема. Вважайте хлопції, щоб йому у чімнебудь не спротивились. Він дуже сердитий і воркотух страшенний, але мудрий, страх мудрий, усї зіля знає, яке до чого госпоть сотворив...

— А як його кличуть?

— Кличуть його Микитою аби таки просто дїдом пасїчником. А які він меди уміє виварювати, то лиш язиком облизуй ся...

Поки так балакали, каша зварила ся. Семен кинув в казанок добрий кусок сала і всипав соли до смаку. Ізняли казанок з огня і поставили його у воду, щоб каша простудила ся...

— Пшоняна каша довго придержує жар — говорив Явтух — бережись, не жалуй вітру з під носа, а то попечеш рота, що й цілий тиждень не здужаєш їсти... Явтух здобув з воза фляшку горілки запіканої медом і стали частувати ся.

— А ви хлопці вибачайте тай води напийтесь. Горілка не для дітей.

— Ми би й так не пили — відповів Андрій.

— Пили чи не пили, а я не дам... сідайте їсти в кого є ложка, а у кого нема, най їсть долонею або постолом.

— А може би ми скупались! — питає Андрій.

— А купайтесь, тут ніде не глибоко, не втопите ся.

Хлопці роздяглись і пішли у воду, яка в одному місци була їм в пояс. Козаки не втерпіли і заки засіли до каші, викупали ся.

Зараз по обіді їхали далі. Тепер змагали просто на північ. Вже добре змеркло ся, як стали на ніч. Явтух запорядив якою чергою мають в ночи сторожити. Назбирали богато

сухого бадиля, щоб було чим цілу ніч палити Повпинали коней на припони і стали варити вечеру. Ніч була напричуд гарна Темно голубе небо засіялось густо золотими зірками які мерехкотіли наче свічки у церкві. Явтух порозстелював кожухи на землї і всі полягали. В повітрі були тихо. Недалеко переклинкались перепілки, десь з болота обзивав ся гупало своїм грубим голосом, инколи закрюкав журавель, заскрипіла чайка.

— Ви хлоці спатимете на возї, буде вам цілком безпечно, та заки ляжиш спати, прочитай менї вечірню молитву, знаєш? На сон грядучим. Я хочу знати, чи так воно написано в книжках, як ми прості люди молимось.

— Добре прочитаємо, хочби й зараз...

— Ти підожди, голубе, перед вечерею не слїд говорити молитву на сон грядучих... А не лячно вам хлопці?

— Чогож лячно? Я вже ночував з дядьком Касяном в степу.

— А вовкулаки, а відьми не боїтесь? — питав Стефан.

— Чого ти дїти лякаєш проти ночи? — говорив Явтух—що у степу вїдьма робилаб?

— Як що? Відьми усюди заходять куди їй завгодно; сяде на мітлу тай їде як вихор...

— На відьомські зборища, а більше нікуди нема в неї діла.

— Говори своє, а відьма усюди своє діло має.

Мій дід таке росказував: У їх селу жила стара відьма, Одаркою звала ся. Вона робила в селї, що хотіла, а найбільше пакости людям через те, що відбирала коровам молоко. Було трафить ся корова гарна, здорова з великим вимям ,а прийдеш доїти її то молока буде капочка. А мій дід зайшлий був, значить не з того села. Чоловік бувалий і з великим розумом. Люди йому про своє нещастє росказують, а він йно підсміхаєть ся, та на ус мотає:

— Побачите добрі люди, що з весною того не буде, а відьмі усї чорти з самим люципером нічого непоможуть. Та люди усе не повірили, бо знали, що Одарці нічого не встоїть ся. Вже знахорів здалеких сторін спроваджували й инших відьом радились, добре їм за се платили, нічого непомогло. — „Вона, кажуть старша від нас і дужша".

Прийшла весна. Люди стали виганяти корови на пашу. А дід було устане ще раньше і вийде на леваду. Дивить ся, а Одарка цїлком гола ходить по траві, де корова мала пасти ся, шепче свої чортячі молитви та усе якимось полотенцем по траві бє, та все в о-

дин бік. А мій дід слідком за нею, шепче сосі отченаші та полотенцем по траві загортає, та усе у другий бік. Перейшли так цілу леваду. Одарка до хати, а дід став тай дивить ся крізь дірку. Відьма завісила полотенце на кілок та стала скубти, начеб корову доїла. А тут не молоко а кров у скопець ллєть ся...

Відьма скрикнула і закляла усіма чортами.

— Ото менї якийсь поганець наробив та провчу я його, провчу — закричала та як кинеть ся на двір...

Дід полякав ся тай втеки. Заки відьма відчинила двері, бо дід підпер двері кілком, та вже далеко був і відьма не покмітила його. Того дня жінки надоїли повні скіпції молока, а відьма тим так зажурилась, що до вечера і околїла...

— Так твій дїд знахор був чи що? звідкіля такої штуки навчив ся?

— Він козакував, під Москву заходив і там від якоїсь відьми сього навчив ся. Він її з якоїсь пригоди освободив, та я того добре не знаю ...

— А у книжках що про відьом говорить ся? — питає Явтух.

— У святім письмі написано так, що коли Господь потручав гордих ангелів у пекло, а то ще перед Адамом було, то від того

че ли на світі вжились. А коли наш Ісус Христос наш спаситель освободив світ від діявольськой сили своєю кровію, то вже чортяка не має тої сили, що перше і тепер людям безпечнійше жити...

— Еге ж, — каже Явтух — воно так і є. Чорт не такий страшний, як його малюють, ні такий сильний. От собі куцохвостий збиточник, що людям накостить, на гріх нагодить, але хто на Бога уповає той і розум має, то так чорта обере в шори, як має бути, а то і цілком боки помне. Я се добре знаю... За нашим селом є глибока балка, берегами порослі лїсом. Там у землянці жив старий козак запорожець Созон Черепаха. Йому було більше сто років з роду. Той то вмів чортик угомкувати. Було скачуть біля його мов цуцики, усе для него роблять, воду носять, дрова рубають, їсти варять. А він лише гріє ся під боки, люльку покуриє та лиш приказує, володить ними як Турок невольниками. А хай би котрий не послухав. Піймає за хвіст а так вишарить що Господи! Було йдуть люди о півночи і слухають, як старий вередує: "ти антипку, чи як там, чом сьогодня не [illegible] тарани, хочеш щоб відтак дощі пішли тай сїно замокло? Чортяка мимрить там щось гугнявим голосом, а старий за хвіст та за палицю та періщить, аж

лускіт йде по балці, а чортяка пищить, скиглить мов бита собака. А Созон поки не відчистить свою сотню, чи кілько там йому присудив, то й не пустить з рук...

— Егеж, відчистять йому по смерти чортяки у пеклі у десятеро Він певно душу свою чортяці записав — каже Семен...

—Не говори так, не зневажай праведника. Созон добрий чоловік був, людям помагав, у церкву ходив, богомільні книги, читав, говів як слїд і в покаяню помер. Усї люди його знали...

— Хибаж чортяка так нїзащо, нїпрощо чоловіка слухати буде? Зажадає він відтак великої заплати, що й не говори.

— А я кажу, що буде служити за самі побої, лише треба знати спосіб, як його приборкати...

— Я в те не вірю...

— Як собі хочеш, а я вірю, лише що менї Господь такої сили не дав, то я так не потрафлю, а другим Бог таке дав, що вміють чортяку осїдлати...

Довго у ніч балакали. Стефан став говорити казку. Від його одноманїтного говореня хлопцям захотїло ся спати і полїзли на віз під покривала. Довго ще чули голос Стефана.

IV.

До оселї сотника Тараса Жмута треба буде ще оден день проїхати, щоб під вечер наспіти. Тепер вже околиця змінила ся. По дорозї надибали череди рогатої худоби, отари овець, табуни коний. Їх доглядали чабани на конях. На місци степової високої трави простягались широкі лани пшениці, жита, вівса, баштани з солодкими кавунами. Здибали пасїки, а далї переїздили через густі козацькі оселї. Таких сїл Івась з роду не бачив. Вони нїраз не були похожі на Гаврилївку. Там було все убоге, усе марне під панською кормигою. Там усї мусїли йти на панщину, у кого лише була до працї сила. Нїхто не був безпечний, чого від него ясновельможний пан або його помічник не забажає. Тут на вільних запорожських землях було зовсїм не так. Хатки білі, гарні, веселі стоять собі рядком при дорозї, усї до сонця. Усї серед гарних садочків, посеред розкішних огородів з усякою яриною. Народ веселий, співучий, бо кождий робить сам на себе і не мусить своєю кервавицею з паном дїлити ся. Кождий платить свій пай на громаду тай усїй повинности конець. Дїти бігають собі по селу, з собаками грають ся і нїкому на думку

не прийде лякати їх паном, бо пана вони ніколи не бачили.

Бачучи таке Івась не міг з дива вийти. Він нераз сам, ще як зовсім малим був, втікав перед двораком у кропиву, добре нераз попарив ся ,а бояв ся плакати. Бо нераз таке було, що двораж їдучи селом впере нізащо хлопську дитину нагайкою лише длятого, щоб почути, як воно плакати буде, а ніхто за ним не постоїть, бо всі двораків боять ся більше самого діявола...

— Так у сих сторонах нема панів? — питав Івась Явтуха.

— Ге ге ге! синку мій, тут вольні запорожські землї. Не на те наші батьки кидали свою землю, у пустий степ ішли, не на те свою кров проливали в боротьбі з ордою, землю сю своїм потом справляли, щоб панам служити. Вониж від панів втікали. Краще їм було загибати, як корити ся і на пана робити.

— А може й сюди колись пани зайдуть. У нас говорять старі люди, що колись також свобода була, та опісля прийшли пани, й усе загорнули під себе, а народ в підданців повернули.

— Там їм близше було, а тут вони сього не докажуть. Хай попробують. Тодї усе Запороже повстане як один чоловік та всіх

віддадуть Татарам... Пробували вже того пани нераз, так поки степ перейшли, то всі погинули як ті руді миши. Степ треба знати так, як його наш брат козак знає, треба навикнути до голоду і холоду і спраги, а без того небезпечно.

Серед тих розкішних розмаєних сіл було весело іхати. Не можна було ніяк зі шляху збити ся, ані лякати ся якоі небезпеки. Тепер Семен міг сидіти на возі і дрімати доволї.

І коли прийшла пора обідати, не треба було розкладати огня серед степу і варити страву. Тепер могли заїхати до якої господинї по дорозї і дістати усього.

Вже сонце стало клонити ся до заходу, як Явтух показав рукою село Михайлівку, куди саме вони їхали. Було видно високі верби, освічені жовтим промінем заходячого сонця. Конї почували себе близько своєї оселї і стали гнати що сила.

Віхали в село таке саме як ті, що їх минули. В село вела широка дорога обсаджена деревиною. До полудня білїли веселі козацькі хати. По вулици бігала громада дїтий ріжного віку. Вони здоровкались з Явтухом і заглядали цікаво за хлопцями. Минули церкву і завернули в бічну вулицю, де жив сотник Тарас Жмут. Від разу можна було пізна-

ти, що се не аби який дук. Цілий хутір обведений частоколом на високім рові. Ворота були відчинені. Довкруги широкого обійстя стояли господарські букинки, стодоли, стайнї на рогату худобу, конюшнї, обороги на сїно. По серединї двору колодязь з високим журавлем. Напротив стояла вечика хата на два боки через сїни, а перед нею широкий на стовпах рундук.

Коли віз заїхав через браму у двір, зразу загавкали собаки і кинулись на них та пізнавши своїх і обнюхавши коний стали веселити ся. Скакали мало не на віз, підскакували і бігали довкруги. В конюшнї заіржало тоненьким голоском лошатко і зараз відозвали ся конї у возї. Біля криницї крутилось стадо гусий, а в калюжі лежав здоровий підсвинок, хоч і як змагались гуси вигнати його з відсіля. Вони даремне ґеґали і щипали його за щетину червоними дзьобами з усїх боків. З конюшнї виглянула голова молодого парубка:

— Здоров дядьку Явтуше! щасливо вернув?

— Стаспбі, от як бачиш...

— Здорові школярі! — гукав парубок до хлопцїв — е, то якийсь не той, що торік. — Парубок подав ся знов в конюшню.

— Злазїть хлопцї, ми вже, славити Го-

спода на місци. Ти Семене обійди коні, а ви оба позаносіть у хату, що привезли.

Хлопці позлазили та не знали, що з собою робити. Їх обскочили зараз собаки і давай нюшити. Татарка підскочила зараз і лизнула Андрія цілим язиком по лици на привитанє. Султан якось Івасеви не довіряв і з далека дививсь йому у вічи.

Ще хлопці не рушились з місця, як на рундук вийшов сам пан сотник Тарас Жмут. Чоловік вже в літах, кремезний та широкоплечий, з довгим вусом та оселедцем поза ухом. Одягнений був в старий червоний жупан підперезаний цвітистим поясом. У него в роті сторчала велика турецька люлька. — Хлопці познимали шапки і низько вклонились.

— Здорові були скубенти! — гукнув пан сотник, наче з мушкету випалив. — Ну, коли здорові приїхали, так у хату ходіть. Здоров Явтуше! Гаразд?

— Гараз! здоровий будь пане сотнику, приїхали без пригоди.

Тимчасом хлопці держачи в руках шапки вийшли східцями на рундук і поцілували сотника в руку.

— Ну-ко, покажись Андрійку, чи великий виріс за той рік. Славно, козак з тебе буде, як твій батько покійний... А сей якийсь

инший, либонь не торічний товариш... Та воно все одно. Ну, хлопче, скажи, хто сього року у вас в-курінии отаман?

— Знов мене вибрали — каже Андрій.

— Аа, славно! Як раз виберуть, то ще нічого, можуть не пізнатись, а як виберуть в друге, то вже не когобудь. Здоров, пане отамане — сказав сотник далї, підняв хлопця в гору мов перце і кріпко поцілував.

— А тебе чи хоч хорунжим вибрали? — звернув ся до Івася — ох ти кучерявий мов баранець. Твоя мама либонь ціле житє вовну пряла, що такого кучерявого привела... Як тебе звуть? Він потермосив Івася легенько за волосє і поцілував також.

— Я звусь Івась, та ще й Чорноусенко по батькови

— Його ще не вибрали, бо він що тільки сього лїта у школу попав. Дядько Касян Бистрий його Татаринови у степу відбив тай у січ привіз — говорив Андрій за Івася.

— Опісля менї розкажеш. а тепер хлопції у хату. Гей там жінки! Козаків молодців приймайте, вином медом угощайте! — а ви горобчики поки що напєтесь молока — сказав сотник тай моргнув весело. Держачи хлопців на перед себе за плечі. повів у хату, де вже сотничиха з дочкою біля стола поралась. Сотничиха старша вже жінка невибаг-

ливо по домашньому одягнена, панна сотниківна може шіснайцятилїтня дівчина з заквітчаною головою.

— Здорові були, пані матко, — говорив Андрій кланяючись від порога. Сотничиха підійшла і поцілувала обох, те саме зробила і сотниківна.

— Та бо ти виріс Андрійку, не аби як — говорила сотниківна сміючись своїм срібним голосом.

— Ти йому, дочко, так не кажи — говорив сотник — то не аби що, а пан атаман...

— Вітайте, панове отамання — говорила сотниківна кланяючись у пояс та сміючись.

— Та що ви так розбалакались, а вони небожата мов вовченята голодні, дайте їм поїсти чогонебудь.

— А се, пані-матко, мій побратим Івась Чорноусенко.

— Хиба-ж я тебе питаю, хто він? приїхав з тобою, то й добре; видно, що козацька дитина.

— Алеж кучерявий він кучерявий! — дивувалась сотниківна гладючи Івася по головці.

— То ви вже і в побратимство зайшли? — говорив сотник сїдаючи на ослоні. Воно гаразд, що вже з малку придержустесь козацького звичаю.

— Андрій мене з води виратував, як я потапав...

— Та їжте, опісля будете балакати, — говорила сотничиха присуваючи їх до стола.

На столї було усячини. Хлїб пшеничний покраяний в шматочки, овечий сир, кисле молоко, вареники, пряники, мід в крижках...

— Ну, Андрійку, не давай просити ся і товаришеви не давай дармувати...

Хлопцї були голодні й уплїтали усе, що їм сотничиха раз у раз підсувала. Сотник сидів на ослонї і пакав люльку. Кілька разів хотів щось спитати, та хлопцї так завзято їли, що жаль було перебивати їм.

Аж Андрій обізвав ся перший:

— А деж Максим і Омелько?

— На леваду за сїном поїхали; не забаром вернуть ся, ще тобі добре навкучить ся з ними. Вже більш місяця клопочуть нам голову, щоб Явтуха на Січ посилати...

Хлопцї наїли ся обтерли губи і перехрестили ся.

— Їжте ще — припрошувала сотничиха.

— Нї, більше не хочеть ся і спасибі, що нагодували... Хлопцї вклонили ся і стали господарям дякувати.

— Тепер, Андрійку, я тебе спитаю: вернули козаки з походу?

—Як ми виїздили, то ще їх не було, а тепер не знаю.

— Проведи їх Господи в здоровлю та зі славою. Минеї четї ти привіз?

— Привіз, пане сотнику, та ледви догадав ся, яка се книжка має бути, бо дядько Явтух, що не намозолив ся, не міг вгадати...

— Добре, що ти догадав ся, а може отаман шкільний не хотів дати?

— Для мене може був би не дав, та я відразу сказав, що се для пана сотника Тараса Жмута, то зараз видав та ще й полотенцем обвинув.

— Спасибі, що не забув старого та шанує, не забуду і я про його школу.

За той час розглядав ся Івась цікаво по хатї. В такій хатї не був ще ніколи. В його Гавриліві, хоч хатки й чисті, та убогенькі, а тут богацтво аж у вічи бє,

На стїнах повно богатої зброї: рушниці пистолї, шаблї, турецькі кинджали золотом та сріблом вибивані, ікони в золочених рамах, стіл та ослони повкривані турецькими килимами. На полиці над вікнами срібні збанки, миски, чарки, та михайлики, боклаги обведені срібним дротом — все покладене, поуставлюване в порядку.

В ту хвилю заїхала фіра з сїном у двір. Всї виглянули крізь вікно. На горі на сїні

сторчали дві біляві головки. То були сотникові унуки-близнюки по його синови, що загинув в поході. Хлопята дізнавши ся від челяди, що приїхали школярі з Січи, трохи не попадали із воза так спішили ся. Вони зсунули ся з верху по мотузї мов ті миши аж позіскакували на землю. А далї з криком та сміхом побігли на випередки на рундук. Андрійко вже дожидав їх серед сіний. Оба хлопці відразу схопили Андрія за шию і стали цїлувати. Івась стояв недалеко і дививсь на них. Оба хлопцї були на себе схожі і з лиця і ростом.

— Тепер, мої любі хлопцї, привитайте ще мого товариша Івася.

— А чи він тез такий галний як ти? — спитав Максим.

— Побачиш, то й сам знати меш, щож я тобі скажу? Для мене він добрий, то й для тебе такий буде. Івась підійшов до хлопят і звитав ся з ними.

— А чи ти вмієс млинка поставити?

— Трохи вмію, а в тім... ти мене навчиш.

Хлопята не хотїли з Андрійком розстати ся, поки сотничиха не закликала вечеряти. Ні Андрієви ні Івасеви не хотїло ся їсти. Вони остали на рундуку і придивляли ся, як

челядь поралась коло сіна. Складали його довгими вилами на оборіг. Упоравшись з тим пішли всї вечеряти. Перед хатою поставлено ослони. Сюди вносили з пекарні цілі казани вареної страви і стали роздавати у невеличкі коритка. Челядь сїдала на землю. Кожде хрестило ся, добувало свою ложку і стало їсти поволи і з повагою дуючи довго на горячу страву. Були тут люди всїлякого росту: парубки, чабани від коний, товару і овець, молодиції і дївчата, були люди старші, чоловіки і бабусї. Все те держалось сотника. Івась начислив сорок пять голов. Підчас вечері нїхто не промовив словечка.

Крізь відчинене вікно говорила сотничиха:

— Горпино! по вечері заведи хлопцїв у шпихлїр спати, там вже постелено.

— Ми хоцемо враз з ними спати — лепетали малі.

— Про мене спіть разом, коли тамті схотять.

— Добре, панї матко, будемо разом, там місця досить.

— Клякайтеж дїти перед образами, дідусь вам молитву проведе, — упоминала сотничиха.

— А коли я хоцу з Андлійком — впирав ся Максим.

— Ні, ви сьогодня з дідусем, а завтра вже як хочеш Андрійкови спати хочеть ся...

— Хай буде пані-матко, я їм проведу молитву як треба — говорив Андрій. — Лагодьтесь хлопці спати...

Горпина встала від вечері і повела хлопців на помаьки у шпихлір спати. Ніяк було світити світла через то, щоб не підпалити настеленого сіна.

— Лягайте діточки мої та спіть здорові, ось тут насмотрите і заголовки і покривала. А сих малих покладьте в середину, та вкрийте добре, щоб їх не завіяло; ну доброї вам ночи.

— Тепер клякаймо всі рядком, будемо молити ся Господеви небезному. Андрій став проводити молитву, та Максим і Омелько не в силї були наспіти з молитвою. Їм хотїло ся спати. Вони перестали, а відтак зараз полягали в сїно і заки Андрій та Івась скінчили, вони вже спали.

— Правда Івасю, що пан сотник гарний чоловік?

— Справдї, я такий зразу був несміливий, що трохи не заплакав.

— Тобі треба осмілюватись до людий. Инше дїло там, де були пани та їхнї підпан-

ки, а инше діло між козацтвом. Тут всї рівні.

— А що ми завтра робити мемо?

— Посеред всього підемо купати ся. Тут є річка, хоч не така як Днїпро, але у двоє більша, як сей потічок, над котрим ми вивернули ся. Ходїмо Івасю ще на двір. Я тобі покажу, якого гостинця я привіз сим хлопчикам. Андрійко розвинув полотенце і звідсїля виняв два коники деревляні, гарно розмальовані.

— Де ти се купив?

— На базарі. Хиба ти не бачив, скільки там сего добра водить ся? Крамарі якраз під сю пору завозять, бо не оден запорожець схоче дитині купити.

— Якби ти менї був сказав, що тут є такі хлопята, я був би теж що небудь привіз...

— Привезеш нарік.

Пішли опять у шпихлїр і полягали на сїнї. На дворі смеркало ся. Ще не хотїло ся їм зачиняти дверий, бо на дворі так гарно було. До шпихлїра заносило пахощами від цвітника, який завела перед хатою панна сотниківна. У дворі стало стихати. Парубки виїздили з кіньми на леваду. Чути було, як в оборі корови жували... В ту хвилю показало ся щось невеличке на порозї шпихлїра, тай відразу посунуло до хлопців.

— От і татарка навідалась, — говорив Андрій. Справді була се собака. Вимахуючи хвостом, вона пішла до Андрійка, лизнула його по лици, обнюхала спячих дітий, поласилась коло Івася і лягла біля порога.

— Як таку сторожу маємо, то й шкода зачиняти дверий — говорив Івась.

— І я так гадаю. Підожди, я ще вкрию малих. Він нащупав покривала і покривав їх. — Тепер можемо спати. Доброї ночи, Івасю!

У дворі чути було, як сторожкий козак проходжав ся та відмовляв молитви...

Хлопці спали до високого сонця. Пані сотничиха заходила до них кілька разів та не хотіла їх будити, поки самі не прокинуть ся. Аж проміне сонця заглянуло туди та засвітило їм у вічи, тоді і посхапували ся.

— Заспали ми небожата. Вставайте, купати ся пора!

Максим і Омелько протирали очи і позїхали.

—Ану, хлопята, пошукайте під вашими подушками, що там найдете.

Хлопці повитягали розмальовані копики.

— А хто нам поклав? — спитали разом.

— А ну, вгадайте?

— Це ти нам плпвіз із Січи? — Вони страх раділи, що й купатись не хотіло ся їм іти.

— Ну, ходіть мерщій — налягає Андрій.

Вийшли всі, та попрямували до річки через розлогий сад. Тут садовини такої, що аж галузє погиналось і треба було його підпирати колами. Та перед Спасом ніхтоби ягочу не рушив. Зараз за садом стояла велика сотникова пасїка. Тут панував старий дїд Микита. Хлопцї постановили з поворотом від ріки зайти до него. Через леваду йшла поміж високою пшеницею придоптана стежка аж до річки. Річка була степова з низькими берегами, поросла з краю лопухом. Хлопцї роздяглись. Андрій поліз перший у воду і позсаджував з берега хлопят. Вони зразу боязко держались його за шию, та відтак пішли у воду і стали плескатись та покрикувати.

Викупавшись завернули до пасїки. Дїд Микита поравсь перед огорожею над улием, який треба було направити. Він і не счув ся, як позаду него гукнув Андрій.

— Добрий день дїду! чолом тобі бємо.

— Якого біса репетуєш та бжоли лякаєш — відозвав ся сердито дїд. Згодом він обернув ся.

— Ага! се ти Андрію? Коли приїхав?

— Приїхали ми вчора вечером, сьогодня прийшли щоб поклонити ся, а ти і сердиш ся, хиба так годить ся?

— Чи я міг вгадати, що се ти? Давно твого голосу не чув, то й не пізнав, а тепер здоровий будь та розкажи, що на Січи нового?

Хлопці цілували старого в руку, а він гладив їх по голові.

— Щож би нового? Січовики у похід на Татар пішли.

— Якіб вони запорожці були, колиб у похід не ходили.

— Пішли з Донцями в купі.

— То й добре, більше їх буде, то й краще діло піде.

— А добичею треба буде ділити ся.

— Така та й добича на голодранцях Татарах, скільки кіт наплакав.

— То не варто було й трудити ся.

— Варто трудити ся, щоб козацтво не залежалось, не зледачіло.

— Треба Татар провчити, бо хоч вони не те, що в давнину, а всеж ся собача віра шарпне нашого брата, коли лиш нагода трафить ся.

— Воно й тепер так було. З микитинської паланки приходили на Запороже ко-

заки жалуватись, що Ногайці жити їм не дають.

— От бачиш, що треба було... Підождіть хлопці тут, я вам меду винесу. У пасіку не заходьте, бо сьогодня пчоли розгулялись, то вас покусають. Дід пішов в пасіку, а за хвилю виніс кілька кришок меду на мищині. Хлопці взялись до меду. Та зараз стали туди злітати ся пчоли...

Незабаром покликано їх від хутора. Хлопці справились з медом хутенько, подякували дідови і побігли. Максим і Омелько не могли наспіти за старшими. До того ще Омелько спотикнув ся і впав, а через него перевалив ся Максим. Оба добре чоломкнулись і стали плакати. Хлопці завернулись, щоб їх заспокоїти. — Від хутора заєдно їх кликали. Тоді Івась побіг передом, а Андрій йшов поволи з дітьми.

У хуторі покмітили якусь метушню. Сотник стояв з кількома старшими козаками з села і щось з ними балакав.

— Коли ви того певні, так нічого боятись — говорив сотник. — Хай сурмач перетрубить по селу трівогу, то зараз рушимо.

Козаки відійшли, а сотник прикликав Явтуха:

— Зараз поїдеш на розїзд з двайцятьма козаками. Чабани орду покмітили, я звелїв

трубити збір. Невеличкий кажуть загонець з півночи вертає та спочивати пристанув, тим лише для нас, та всеж воно — стереженого Бог стереже.

В тій хвилї почулась в селї сурма на трівогу. В селї заворушились, ладили зброю і тільки на коний ждали, бо вони були на пасовиску.

Явтух побіг в конюшню, а за ним з десяток сотникових козаків. За хвилю вийшли з відсіля в повній зброї і вели за собою осідлані конї. Хлопцї ледви пізнали Явтуха. То вже не той балакучий, добродушний чоловяга, який віз їх сюди із Січи. Запорожець на всю губу. При боцї шабля, за поясом пистолї, а позаду довга рушниця. Скочив на коня мов молодик, оглянув ся поза себе, чи всї готові і виїхав за ворота. В селї аж клекотїло. Жінки прикликали дїтий в хату, селом гнали чабани товар, вівцї, конї, аж курява йшла..

Козаки стали ловити коний та сїдлати.

— Стефане! виведи мого вороного — гукав сотник, а сам пішов в хату.

Сотниківна подавала йому шаблю та пистолї зо стіни.

— Колиб татарва сюди вдерла ся, так ховайтесь у кустарник на річцї, в хатї во добро поховати. Я більше нїкого не беру

опріч тих, що пішли з Явтухом. — Сотник вийшов на рундук і скочив на коня. — Оставайтесь під божим покровом та нічого не бійтесь. казали чабани, що їх небогато.

Сотник поїхав в село. Вся остала на хуторі челядь стала зброїтись Сотничиха подавала з комори шаблї, рушниці, списи, сокири, з льоху винесли порох та кулї і розбирали поміж себе. Сотничиха ходила всюди, чи все в порядку. Не видно було, щоб налякалась. Вона лиш инколи споглянула з тривогою на дітий, на дочку, видко лише їх долею журила ся.

Осаула Панько розпоряджував як і що їм робити. Казав посїдлати конї, щоб були на поготівлю, колиб треба йти на підмогу. Сотничиха велїла набрати води у боднї, щоб було на поготові, колиб прийшло ся гасити пожар.

За той час вїздили на майдан коло церкви щораз нові відділи козаків. Сотник розіслав сторожних на всї сторони села...

Надлетїв посильний козак від Явтуха зі звісткою, що Татари справдї рушили на південь поміж Михайлївкою і сусїдним селом Сторожинцями...

— Не знати, чи Сторожинці рушились, тоді6 можна їх взяти. Та й так ніколи гаятись

Він впорядкував свою ватагу і поїхали на край села, де скрились поміж вербами.

В селї остали жінки, старі діди та малі дїти. Всї ожидали кінця з трівогою. Давно вже Татари не показувались сюди. Андрійко з Івасем хотїли подивитись, та сотничиха завернула їх і приказала не відходити нікуди з двору. — Тягла ся довга година непевного вижиданя. Все житє затихло. Хиба собаки гавкали з дворів.

Аж нараз задуднїло з того боку села, начеб від великого табуна коний.

Від села відозвалась проймаючим голосом сурма, почулись рясні мушкетні стріли, далї воєнний оклик, крик і гамір. Люди, що остались в селї хрестились і молились. Від часу до часу чути було голос сотника, що лунав аж сюди. Відтак змагав ся лише гамір, метушня, відірвані оклики...

Згодом надлетїв посильний козак звіщаючи усім, що Татар розбито на порох.

Люди зрадїли дуже від сеї вістки.

Козак пігнав на село і по приказу сотника порозсилано на всї сторони розїзди, чи часом який загін татарський де небудь не зачаїв ся. Розїзди мали їхати аж до сусїдних сіл.

Тепер вже ніхто не вдержав дїтвори по хатах. Особливо хлопцї пігнали в село. За

ними пішли Андрій і Івась. Та на селї небогато можна було цікавого побачити. На возах з високо настеленим сіном везли ранених. Вони мали позавязувані полотенцями голови, руки та ноги й постогнували. Кождого завезли до його оселї, знимали осторожно з воза і заносили до хат. Повезли кількох вбитих прямо під церкву. Сюди бігли найблизші кревні і голосили по покійниках. Все те наводило сум на ціле село.

Аж згодом надїхав сотник на своїм воронім. У нього була повязана полотном голова. На лици засохла кров. За ним їхала його сотня. Сотник видавав розпорядки осаулї, а сам підогнав коня прямо у свій двір. Сотничьха побачивши його таким лиш руками сплеснула.

— Нїчого не бійсь, жінко, — говорив весело сотник. — Трохи мене Татарин подрапав, та бач нїчого менї, коли на кони сиджу: за то він сердега вже певно нїкого не вкусить більше.

Сотник віддав коня хлопцеви і пішов по східцях у хату. Прикликали зараз Микиту з пасїки. Він взяв ся до свого дїла, а сотничиха з дочкою йому помагали. Хлопцї були на селї. На кінцї вели повязаних Татар по двох, їх окружали козаки з довгими списами. Із заду йшло кільканайцять молодиць та

дівчат, дітий недолітків, та кремезних парубків, яких саме відбили Татарам. То був татарський ясир пійманий десь далеко на Вкраїні. Народ стояв по краям вулиці і цікаво придивляв ся сьому походови. Люди показували собі пальцями і гуторили між собою. Цілий похід пішов у двір сотника. Сотник обмитий і завязаний чистим полотном стояв на рундуку, робити справу з бранцями. Зібрала ся сільська старшина: судя, осаула, писар, десяцькі, отамани. Сотник був веселий. Йому подали його велику люльку і він закурив.

— Не довго воно, а так без люльки навкучилось, начеб три дні не курив... Гей жінко! перш усього звели бранцям дати їсти, вони бідняги, Бог зна від коли не їли. Татари можуть підождати, хай вибачають...

Сотничиха пішла між бранців. Вони були знеможені, знуждані, голодні і спрагнені. За сотничихою йшли наймички, несучи цілі оберемки хліба, сушеної риби: винесли й бочку молока...

— Їжте люди добрі, будь ласка — припрошувала сотничиха, — а вони мов зголоднілі вовки кинулись на їжу. За той час молодиці відшукали своїх дітий між бранцями, пестили їх, голубили, та аж плакали з радощів. Між бранцями була якась пані з

гарною дочкою і малим хлопчиком. Хлопчик був так знеможений, що мов неживий лежав під вербою в холоді з заплющеними очима. Мати з дочкою сиділи затрівожені над хлопчиком. Його лице замарене було болотом Довге біляве волосє позлипалось, закудовчилось. Панська одежина була подерта. Так само обі пані були в подертих одежах з розкудсвченим волосем. Молода дівчина сиділа мов нежива сперши голову на колінах. Бідна мати йшла хитаючись до керниці за водою, бо саме хлопчина отворив очи і простогнав: води. Пані озиралась чим води набрати. Хотіла набрати в пригорщу, та руки у неї тряслись... Її побачила сотничиха.

— А дайтеж хто сій пані якого корячка води набрать.

Андрій почувши се метнув ся у хату за корячком.

— Андрійку, приклич там Микиту, — клпкала сотничиха йому у слід.

Сама пішла до пані.

— Не журись, моя бідна, сердешна, відпочинь, про дитину не журись. Я післала по нашого пасічника, він певно твоїй дитині поможе.

Від тих мягких слів пані заридала, вона хотіла йти з сотничихою до дитини та так заточилась, що мало не впала на землю.

Сотничиха піддержала її в саму пору і повела. Хлопчина лежав мов неживий. Андрійко приніс корячок з водою, мати підвела йому біляву головку і напоїла. Спеченими губами проковтнув двічи і опять поклав ся на землю.

— Яка вода добра — заговорив по польськи.

Мати припала до нього і стала приговорювати пестливими словами. Сотничиха стояла над ними.

— Ви мабуть голодні, зараз звелю принести вам молока.

— Спасибі вам, хай вам Бог заплатить, бо я не в силї, нїчого у мене нема — і вона знов зваридала.

— Андрійку, хай тут принесе Горпина глечик молока.

Надійшов Микита: — Хто тут скалїчений?

— Микито, голубе, — говорила сотничиха, — оглянь отсе хлопя, та порадь що небудь.

Микита присклав коло хлопчини і став його оглядати. Повів рукою по грудях, руках і ногах, поцупав голову, обернув горі спиною і посмотрив крижів та ребер, відтак послухав ухом серця і довго держав руку на чолї.

— Нїчого нема зломаного, нї скалїчено-

го. Він дуже знеміг ся та налякавсь..., зголоднів... панська дитина не навична... нічого йому не буде... може трясця його візьме від того що на землї спав та на те ми порадимо, здоровий буде, не журись. Та ми його звідсіля візьмемо. Найкраще йому буде в шпихлїри, бо в хатї горячо. Звели панї сотничихо принести яку сорочину чисту з Омелька або Максима, щоб його передягти у сухе, розумієть ся вмити його треба. Андрійку, подбай, щоб вода була, а я його занесу.

Він взяв обережно хлопця на руки і поніс в шпихлїр, де тої ночи спали хлопцї. Сотничиха пішла між инших бранцїв. Панї подалась за Микитою, а її дочка остала на місци, начеб не бачила, що довкруги неї робило ся. До неї прийшла сотниківна Одарка та беручи її за плече сказала:

— Ходи зі мною, тобі передягти ся як слїд, геть на тобі шматя рознесли, що голим тїлом світиш.

Панночка підвела очи, мов зі сну прокинулась, та не могла своєю силою з місця рушитись.

Одарка підвела її.

— Де мама? де Стась? — питає налякана.

— Не журись, голубко, вони безпечні,

а ти ходи зі мною у мою кімнату, я тобі свою одежу дам.

А тим часом сотник на рундуку допитував піймaних Татар. До того прикликали козака, що знав татарську мову.

Татари звиняли себе, що вони й на думці не мали чіпати козацьких запорожських осель, що хотіли туди перейти у свій степ, везучи частину добичі з Волиня, що сей саме загін відстав від головної орди та припадком лише туди попав ся...

— Відкіля ви йдете скажуть нам ваші бранці, а тепер ми порадимось зі старшиною, що з вами робити... Як ви гадаєте панове товариство?

— Що тут богато говорити, — обізвав ся суддя. — Вони бісурмени напали християнський край, взяли християнський ясир, за се їх треба покарати бо вже, не поведемо їх на базар продавати, як вони нашого брата, їм треба відрубати голови тай білї край...

— Так буде найкраще — обізвались инші — тай найменше клопоту...

— А я би не так казав, — говорив сотник. — Подивіть ся, скільки їх тут. Скільки би тут голов відрубувать треба: рука зомліє. То не лицарське діло повязаним рубати голови. Правда, що вони нас не чіпали, бо не чути було. Подумайте, скільки тут робучих

рук змарнувалоб ся. Я так гадаю: Розділім їх поміж громаду, на кождий двір по скільки випаде. Хай нам роблять коло хліба, бо тепер саме пора, а в осени по роботї пустимо їх на всї чотири вітри. З того будемо мати ще й сю користь, що не зачіпимо тих чортяк. Коли їх подратуємо, то шельми прийдуть до нас цїлим загоном ,а тодї може бути нам халепа. Чеши дїдька з рідка...

— Розумне слово сказав ти пане сотнику, так буде найкраще. Хлїба у нас доволї сього року, конячого стерва знайдеть ся, бо вони сала не їдять, горївки меду не пють, а робучих рук треба. Півтора сотнї наших пішли з січовиками... Так буде найкраще...

— Згода панове?

— Згода!

— Проголоси се, козаче бранцям і скажи, що як би котрий поважив ся втїкати, так неперемінно повисне.

Перекладач сповістив Татарам присуд старшини і вони дуже зрадїли. Вони стали кланятись сотникови і присягати на Магомета що жаден не втече.

Зійшов ся повен двір козаків і стали паювати поміж себе бранцїв.

Тепер прикликали християнських бранцїв перед старшину. Вони стали кланятись

хапати сотника за одежу та дякувати...

— Не нам дякуйте, люди добрі, а Господеви небесному, що вас освободив з неволї. Те що ми зробили, зробилиби й другі козаки, бо се наше святе дїло обороняти християнський народ від бісурмен; а ви менї скажіть, з відкіля ви?

— Ми всї з Полонного близько Острога. Нас захопила татарва у полї при сїнокосах. Село спалили, народу вибили тьму, спалили і зрабували панський двір, вбили завідчика, а його жену, дочку та дитину у полон взяли. Вони тут між нами. Наволоводили нас Господь знає куди, ми терпіли голод тай спрагу, водились ми більше тижня, та прийшлоб ся нам пропасти так, як богато нашоі дрібноти заморилось, та вас Бог прислав нам на вибавленє...

— Нашї козаки розберуть вас як гостий до своїх хуторів, відпочиньте, віджививіть ся, а опісля подумаємо що робити треба... Гей панове товариші, а заберіть тих бідних до себе у двори, у мене також який десяток може примістити ся... А де люди добрі ваша панї?

— Нею панї сотничиха піклуєть ся.

— А який той ваш пан був? — спитав оден козак, що колись також панським підданцем був, поки на Запороже не втїк.

— Поганий був чоловік, панщиною мучив, карав...

— За те покарав його Бог, а тепер його жінка та діти під козацьким тином остали, тай то ще благодать, що у Крим не попали, а то ще гірше було би...

— Ми би їм куска хліба не дали, бо далебі не заслугують на те, обізвалась одна молодиця із пійманих...

— Гріх тобі таке говорити, гримав сотник. Досить для неї кари, досить. Чоловіка втеряла, і з пані зробила ся жебрачкою, та потому з своїми підданцями татарську падлину мусіла жувати... Я її кривди не зроблю, хоч у мене їй панства не буде...

VII.

Малого Стася передягли в одежу Омелька. Микита напоїв його зілєм і прикрив кожухом, щоб зіпрів. Його не відступала бідна мати на хвилю. Сотничиха принесла їй свою одежу і трохи теплої страви. Панночкою зайнялась Одарка в своїй кімнаті. Вона прибрала її в свій найкращий одяг, в мережану сорочку, зелену спідницю, наділа на неї горсетик та ще й гарне намисто на шию з великим дукачем почіпила. Її гарну головку і полове мов лен волосє причесала і квітку почіпила.

Панночка ще не відійшла з переляку. Позволяла з собою робити, що Одарці захотіло ся.

— Якаж гарна з тебе дівчина — говорила Одарка, відступившись трохи та приглядаючись на віддаль. — Далебі, що й рідна мама не пізнає... Ой лишенько, булаб і забула; Таж у тебе черевиків нема. . твої підрались геть, підожди голубко, є в мене зайві і черевики і паньчішки, усе, тобі дам, лише не будь така мов мертва. Та дякуй Богови, що тебе з татарського пута освободив, гіркаби тобі доля була. Біда нашій сестрі у татарську неволю попасти. Тебе би відлучили від матери від братчика, та якому препоганому Туркови у гарем продали. А як тебе звуть, панночко.

— Я звусь Марилька...

— Себ то по нашому Марійка. так я тебе і звати буду, бо тамто чогось менї не складно вимовляти... У тебе батько є?

— Його Татари вбили — говорила Марилька тай розплакалась.

— Так йому було на долї написано, хай з Богом спочиває, та ти сердешна не плач, шкода твоїх сліз. ними його із мертвих не воскресиш. . Кілько то наших козаків гине, та щож діяти?... Ну, не плач бо, перестань.

Одарка припала до неї обняла за шию стала цілувати...

— Натягни ще паньчішки мої і черевики я тебе до мами твоєї поведу, вона в шпихлїри, коло твого братчика. А як його звуть?

— Стась...

— Я не знаю, як воно буде по нашому та я поспитаю батенька, він усе знає. Ви певно Ляхи будете...

— Так...

— Ну, все одно, коли ви лиш хрещені, то у нас між козаками біди вам не буде... Ну, тепер, Марійко, коли ти так гарно прибралась, я поведу тебе в світлицю та батькам покажу... Одарка взяла Марійку під руку і повела у світлицю. Тут сидів за столом сотник і частував старшину медом. Сотничиха припрошувала гостий.

— Матусенько, поглянь, се моя нова подруга, зовіть її Марійкою.

Усї подивились. Дівчина вийшла на причуд гарна...

— Здорова була, панночко, — привитали її всї.

Сотничиха поцілувала її в головку.

— Булиб за тебе, небого, Татари взяли великі гроші, — каже судія, дивлячись на її вроду, а сотник перебив:

— А тапер хай вибачать, бо не візь-

муть... Чи ти дівчино їла що небудь сьогодня, бо з сих цяцьків, що на тебе Одарка поначіпала, ситою не будеш.

— Яб хотіла маму побачити — говорила Марійка, вже по українськи.

— Ляшка, а по нашому добре балакає — відозвав ся дядько Явтух, що сидів посполу зі старшиною і попивав мід...

— У мене була пістунка із Українців та я від неї навчила ся.

— Ходи, поведу тебе до мами — казала Одарка і повела її за руку у шпихлір.

Челядь що стояла на дворі і не пізнала тепер тої обідраної бранки татарської...

Зближаючись обі дівчата до шпихліра стрінули діда Микиту, що саме виходив від хорого хлопчика.

— А як там з ним? — питає Одарка.

— Нічого, здоровий буде. Вже пріє по липовім цвіті, а се знак, що й трясці не буде — відповів дід на ходу у свою пасіку. Марійка від того дуже зраділа....

Пані дуже здивувалась, побачивши свою доню в такім одязі.

— А ви, мамо, як передяглись? — спитала Марійка, побачивши свою маму одягнену в убранє сотничихи та ще з повязаною хусткою на голові.

Обі посміялись із себе, перший раз смі-

ялись від того нещастя, яке їх стрінуло.

— Слухай, Марійко — говорила Одарка. — Коли ти чого небудь забажаєш, зайди до мене у кімнатку. Одарка відійшла.

Марійка присіла біля матери на сїнї:

— Які вони всї добрі для нас — заговорила перша Марійка, — як вони нами піклують ся мов рідні...

— А я перечувала, що воно не так є, нї все говорили, що то народ дикий, безсердечний, що вони до нічого більше не вдались, як у полї на панщинї робити або рабувати, а воно ось що... Як ми нераз против них грішили, що з ними пани на Вкраїнї не витворюють, а воно ось що показує ся.

— А перечувала, що воно не так є, як говорили про них наші. Нераз я плакала, як покійний тато казав їх за що небудь тяжко карати, карати без серця та милосердя.

— Про батька не яло ся тобі, доню, говорити слів догани. Він так робив, як усї пани робили, бо всї тої думки, що Українцїв можна удержувати в послуху гострим поступованем, не попускаючи їм в нічім на оден волос... ,

— Та вжеж, воно треба було провірити, як воно є. Кілько то слїз пролито було і за се мабуть нас Бог скарав, і ми тепер діди...

Марійка закрила лице долонями і заплакала.

— Ніхто Божих шляхів не провідає... Коли се була кара, так ми свої гріхи спокутували.

— Дай Боже, щоб се був край нашій біді...

Тим часом на дворі було дуже гамірно. Бранців християнських остало небогато, бо розібрали їх козаки по своїх хатах. Челядь стояла гуртками і розказувала всілякі пригоди нинішнього дня. Поміж ними вертілись Андрійко з Івасем, щоб розвідати про те, чого самі не могли бачити. Їм жаль було, що пані сотничиха заборонила їм віддалятись від хати. А люди розказували собі, як Чабан Омелько їдучи за кіньми, покмітив в степу татарський табор, як він не показуючи нічого по собі полишив коні на божу волю і завернув що сили в село, щоб звістити людий про небезпеку. Оповідали відтак, як справно Явтух їх підглядав, як повзав гадюкою під сам табор, поки не розвідав усього, чого йому було треба. А вже найцікавійше було, як пан сотник із своїми козаками вдарив з боку на вгікаючий татарський табор, як вгнав ся в середину перший на своїм вороні́м кони, як рубав завзято. Хлопці чуючи се аж горіли з радощів та жалували, чому вони ще не козаки і не можуть ворога бити.

Від того часу плило жите на хуторі сотника Жмута так одноманітно, що й говорити нема про що. Послідню пригоду стали люди забувати. Лише хлопці малі вигадували по селу ігрища в татар та козаків.

Настав відтак оден тиждень слоти. Дощ падав день у день. Тоді хлопцям страх навкучилось, а сотник звелів собі відчитувати минеї, які дуже уважно слухав. У ті дни заходили до нього козаки сусіди, приходив місцевий священик, і вчитель. Сиділи у хаті, а Андрійко читав книжку про святців божих своїм дзвінким голосом. Инколи проводив вчитель кращих хлопців із своєї школи, приходили два поповичі Танас і Пархомій, яких вчив батько дома, і виручали Андрія, коли змучив ся. Сиділи було так довго в ніч. На дворі хлюпав дощ, небо зайшло хмарами, а вони усі сиділи в хаті. На прикінци сотник частував гостий медом і тоді розходили ся по домівках.

Слота тревала цілий тиждень. По вулицях стало болото, річка мала повні береги води. Слота дуже людям надоїла, бо то вже і хліб з поля було час збирати. Люди споглядали на небо і всіляко ворожили.

Аж по тижни став подувати вітер. Хмари рідшали. Місцями показувались полоси голубого неба, инколи блиснуло сонце ясним

проміном. У вечер хмари понесло геть і на чистому небі показались ясні зорі. Таку новину приніс козак у хату сотника, де опять зібрались слухати слова божого.

Від того усї зраділи. Кождий міркував. до якоїби роботи взятись йому завтра. Робота в полї дуже припізнилась.

— Не знать, як людям догодити — говорив священик. Иноді така посуха, що годї діждати ся водицї небесної, а иноді знова таке ллєть ся, що на цїлий рік би стало.

— Все те від Бога — обізвав ся вчитель — а чоловік, щоб який мудрий, того не переїначить.

— А воно є такі мудрцї, що хмару тягне або відверне...

— Не говори так, Пархоме, — упоминав пан-отець — нема таких мудрцїв, се одному Цареви небесному таке можна...

— Що нї говорить. пан-отче, а такі люди є. Мій покійний дїд розказував, що такого знахора знав і його чудеса на вічи бачив...

— То сей знахор напевно з чортом покумав ся. се чоловікови не під силу...

— Того я не знаю — продовжав Пархом — за се покійний дїд нїчого не говорив. А каже. таке: було. як наближаєть ся чорна хмара, той чоловік — я забув його імя —

вийде на поле без шапки, ходить границею наших піль і якісь молитви відмовляє, руками вимахує, та такий тоді, що не приступай та не чіпай, він начеб нічого не бачив, не чув. Ходить так, аж цілком знеможе ся і таки де небудь на межи між ланами мов неживий впаде. А хмари колотять ся, мішають ся, в них клекотить, начеб вода варила ся, а відтак геть завернуть і підуть боками... То сей чоловік таку працю звичайно опісля відлежав, не міг ні рукою ні ногою рушити... А се, що ви кажете, буцім то він з чортякою покумав ся, то неправда.

То богомільний чоловік був, у церкву як слід ходив...

— Мовитвою щирою та твердою вірою можна усього доконати — говорив священик.

Ісус Христос, наш спаситель глаголе до апостолів своїх: колиб у вас на стільки віри у серцю, як гірчичне зернятко, ви би одним словом цілі гори з одного місця у друге переносили та переводили...

— Вже ви за чортяку куме і не говоріть, він на те є, щоб людям пакостити, а не помагати....

— А часом то й чортяка людині віддячить ся — говорив козак Прокіп Задерний.

— Мій покійний батько розказував, що

у давнину, під Каневом у балці над Дніпром запорожець жив. Він з чортом не знав ся, але знав таке, що чортяку побачив. Бо то не кождому чоловікови се можна. То є таке сало, не знаю з чого воно береть ся. Помажеш ним око, так зараз і бачиш усю чортову сімю.

Такого сала той запорожець звідкись роздобув. Йде він раз над Дніпром на рибу. Аж глянь над болотом в очереті чортяка сидить. Старий чорт був, а такий збідженний, обдряпаний, аж жаль було глянуть. Сидить тай задумав ся. Аж гульк із очерету вовк виходить. Покмітив чортяку тай закрадаєть ся. А відомо усім, що вовк чорта так схрупає начеб ягня. Так, так. Чорта або св. Юрій громівкою вбє, або вовк зість. Без того, то вони так би на світі намножились, що нашому братови не булоб де жити. А св. Юрко, то так начеб осавула над вовками. Він ними розпоряджає, а вони його слухають.

— Та ти, Прокопе договори вже раз, що з тим чортом стало ся?

— А нічого не стало ся. Лише що вовк ладив ся до скоку, а запорожцеви жаль стало, та як не гукне: — Бережись, чорте! А чорт іно оглянув ся тай гульк у болото. Вовк завернув і пішов у ліс.

Згодом якось, у ту сторону Ляхи зай-

пили. Вони тоді розбили козаків і брались геть винищити козацький рід. Розіслали по Україні команди, що за козаками усюди нюшили. Дізнались Ляхи і за того Запорожця. Оточили балку довкруги і вже були би його піймали. А запорожець сидить собі у своїй землянці і нічого не знає. Приходить до нього пан у хату:

— Здоров, козаче!

— А здоров!

— Ходи на зорі поглянуть...

— Які там зорі, на що вони мені?

— Ходи козаче, не гай ся. Ляхи балку обступили, живою піймати тебе хотять...

Запорожець виходить на світ, рушниця у нього в руках. Йде в оден бік балки — Ляхи, у другий бік, Ляхи. А панок все за ним слідком та посміхає ся:

— Ну, кудою втечеш, козаче?

— Бачу, що нікуди мені втечи. Прийдеть ся загинуть, та не дешево продам я своє житє. — Він подав ся у землянку, щоби звідсіля оборонятись та тут загинуть. А панок йому:

— Я тебе ізбавлю, — каже.

— Не твоя сила. Так мені і пропадати...

— Ні, не пропадеш, сідай мені на спину...

— Запорожець гадає собі: їздив я на

ріжних конях та ще і на панови попробую.

Поліз він панови на спину, чепивсь руками за шию, підобрав ноги, а пан як свисне собою в гору, аж під хмари, і так заніс його аж під саму Січ і там його посадив.

— Порадь собі сам тепер моя сила на Січ не може.

Запорожець бачить вже, з ким діло, тай каже: — Спасибі тобі антипку, що від загибелї вибавив, та коли ти гадаєш, що я за те тобі душу свою запишу, то нїчого з того, краще занеси мене назад у балку, хай мене краще Ляхи замордують...

— Нїчого я від тебе не хочу. Я лише за те тобі відплатив ся, що ти мене від вовка остеріг. — І з тим словом чортяка мов під землю провали вся... а запорожець помандрував у Січ...

— Не пристойно нам такі речи слухать — говорив священик краще ми скажім господареви: доброї ночи і ходїм во свояси...

На другий день взялась дуже гарна погода Сонце світило від самого ранку. Люди ладились з косами та серпами у поле. По цїлім селї чути було клепанє кіс. Ладили вози Дїтвора вийшла гурмою на вулицї, ступала по калюжах води, згортала свіже болото і робила буханцї, вареники...

Як вже сонце підійшло вище, село о-

пустіло. Остали сь лише діди немічні і жіноцтво з дітворою.

Січовим школярам не було ніякої роботи. Вони зайшли на попівство і стоваришували ся з поповичами. Ходили разом ловили рибу в річці. За ними йшли слідом Максим, Омелько та малий Стась, якого прозвали Останом. Пані зразу не хотіла хлопця від себе пускати, та він так напирав ся, що годі було його здержати.

Марійка товаришувала з Одаркою. За те пані не знала, куди дітись. Козацька простота її разила. Вона була, що правда, до усіх приязна, та не могла зі своїм теперішним положенєм зжити ся. Завважала се пані сотничиха. Зразу думала, що се задля несміливости і старала ся паню осмілити до себе. Згодом пані дала її пізнати, що пані-шляхтянка, то не те, що козачка.

Одного разу зачула сотничиха, як пані докоряла дочку: — Ти до краю спростачієш та козачкою станеш, що ніяк тебе у наше товариство повести.

Сотничиха сказала про се чоловікови.

— Хиба я не бачу? При найблизші нагоді звелю відвезти їх у Київ, хай самі про себе промишляють.

А хлопцям було тут наче в раю. Сотник звелів Явтухови вчити їх їздити на ко-

ни, „щоб козацькі діти не марнувались". Тепер вже і про Січ забули і радіби тут на все остати. Кілька разів їздили з нічліжанами у степ, возили з поля хліб, а час минав стрілою.

Наспіла пора відїзду. Сотник звелів Явтухови відвезти знов хлопців. Тоді окрім воза на якім їхали, навантажили другий усякою провізією для школи. До того ще сотник дав Явтухови капчук з червінцями для шкільного отамана січового.

Всі дуже щиро пращали школярів. Сотничиха мов рідна мати супроводжала їх, а панна сотниківна попадавала повні пазухи горіхів, медівників та пряників, щоб у дорозї було що їсти. Стара Горпина аж заплакала пращаючи їх. Вона заєдно голосила, що їх більше вже не побачить, бо їй сього року вмирати прийдеть ся.

Навіть пані з дочкою та синком вийшли хлопців пращати.

— Тями, Андрійку, — гукав сотник з рундука — на рік приїзди знову та приведи зі собою того кучерявого баранчика...

Дорога на Січ відбула ся без жадної пригоди. Тепер степ трохи не так виглядав. Лани блищались стернею, трава місцями покошена ,а далї зісхла від сонця встелювала степ сірожовтою соломою...

VIII.

Вернувши на Січ, застали вже козаків, що у похід ходили. Похід повів ся як слід, козаки навіть не йшли до Криму. Покарали добре степових Татар, побили, набрали табунів коний. Відтак мурза тої орди заключив з козаками мирову і поприсяг, що ніколи козацьких осель не буде чіпати. На тім похід і скінчив ся.

На Івася чекав нетерпеливо дядько Касян. Стрінувши хлопця трохи його не задавив в обіймах, так дуже радів.

Для школярів пачалось звичайне житя у школї при науці, серед таких самих обставин, як і перше.

Минуло так пять років. Що року, приїздив за ними Явтух і забирав їх у Михайлівку. По пятім роцї Андрій вийшов із школи і перейшов до новиків, себто до тих, що ще козаками не були, а під рукою козаків старших вчили ся козацького военного ремесла. Та мимо того він не перестав дружити ся з Івасем і вони нераз нагадували собі, як то гарно буде, як вони стануть козаками товаришами і тодї по козацькому звичаю заприсягнуть собі у церкві побратимство. Молодики ходили з козаками і не-

далекі походи, а коли молодикови повелось доконати щось таке, чого від нього не вимагало ся, тоді товариство приймало до гурту, і час його молодництва перерывав ся.

Січові козаки робили всіляку службу для Січи. Ловили звіря, рибу, їздили на роз'їзди, на посилки, перевозили людий через ріку. Андрійка передали під руку старого перевізника Охрима Хвоста, длятого, що він добре знав ся з водою.

Одного разу приїхало на Січ посольство московського царя. Було кількоро знатних людий, а між ними думний дяк Фома Васаров. Він привіз Запорожцям богаті дари і упоминки. Цар просив козаків, щоб дали йому військову поміч.

На Січи був звичай приймати послів від чужих держав з великими почестями. Тож і тепер кошовий батько вирядив їм на зустріч старшину козацьку. Посли стояли на другім березї ріки. Старшина козацька зійшла на пором і перевізник відчалив від берега. При обслузї порома був і Андрійко. Він бачив усе, мав нагоду придивити ся цілій церемонії, повитаня. Московські посли були одягнені в довгі халати з шовкової золотом тканої матерії, в великих кінчастих шапках, рамованих дорогим соболевим футром. Козаки у гарних оксамітних контушах, в сап'яно-

вих чоботах на срібних підківках з шаблями та пістолями за поясом вийшли на беріг і подались до московських шатрів. Тоді вийшли і Москалї та стали собі обопільно кланятись. Андрійко бачивши тих бородачів, та прирівнюючи їх до гарних, складних козаків з чисто обритими лицями та головами з довжезними вусами, сміяв ся в кулак. Москалї у своїх халатах були неповоротні. До того вони держались з такою повагою задерши голови в гору, начеб їх хто на коли настромив.

Наговоривши собі цїлу копицю чемностий на повитанє, пішли всї до ріки. Козаки пустили гостий на пором. Відтак відчалили пором від берега і він помчав ся на ріку...

Не знати звідкіля взялась на ріцї більша филя. Вона закрутила пороном і обернула його боком. Керманич запер ся кермою і вона зломила ся а пором поплив безвпинно долї водою.

Тоби ще нїчого. та на противнїм березї, куди саме рвуча вода несла пором стояла над берегом камінна скеля. Заходила небезпека, що коли филя вдарить пороном о скелю, так піде він непремінно в драбезґи і всї потоплять ся. Порома не сила було здержати. Козаки поскидали контуші, повідпинали шаблї і ладились скакати у воду. А що зробити з Москалями? Ледве, чи вони знають

ся з водою, та чи дадуть собі раду. Москалї дуже налякали ся. Вони знали, що приходить ся їм послїдня година. До того ще оден керманич, що хотів веслом здержати пором, втратив рівновагу і шірнув у воду. Заки його голова показала ся на верх води, пором був вже далеко...

Тодї Андрій скинув з себе свиту, сорочку і штани ,поскакав на перед порома і скочив у глубоку воду. Усім здавало ся, що він хоче втечи від небезпеки. Андрій тимчасом показав ся на верх води і плив що сили до берега. На його плечу видно було линву, що одним кінцем потапала у водї, а другим була привязана до порома. Андрій плив дуже швидко до берега. Доставши ногами дна, він хопив линву обіруч і з тяжкою бідою, поки линва не напружилась вийшов на беріг. Він став з усеї сили тягнути пором до берега. Та вода була дуща від него, і булаб його непереміннно потягнула до себе. Андрій йшов берегом, держачи все линву в руках, поки не натрафив на березї грубезну вербу. В одну мить завинув линву за пень верби, та ще обкрутив кінець довкруги грубої гиляки. Пором задрожав так, що московські посли аж попадали і став колихати ся. Було се яких пятьдесять кроків від тої небезпечної скелї. Андрій став що сили кли-

кати помочи. Козаки бачили з берега, що діє ся, та ніхто не знав, як сему порадити. Всі були певні, що не минути поромови скелї, та що прийдеть ся їм напевно загибати. Тепер бачучи що стало ся, козаки стали бігти що сили до того місця. Десяток сильних рук чепили ся линви і стали притягати пором до берега.

— Як ти хлопче називаєш ся? — спитав старшина Андрія, що стояв на березї голий, та важко дихав від утоми.

—Перш одягну ся, а опісля скажу, — говорив Андрій.

Він скочив на пором, трохи по дорозї не перевернув товстого московського посла і став одягати ся.

— Та се Андрій Грушка, новик, що йно перед роком січову школу покинув, — говорив керманич...

— Грушка? ого-ж! Твій батько на морю загинув, славний козак був, під Очаковом, тямлю добре — ну в батька ти синку вдав ся, та нам житя вратував... спасибі синку, — старшина погладив його по мокрій голові.

— Какой маладєц, спасібо Андруша. Как тебя зовут Груша? так лї?

— По вашому либонь ґруша, а по нашому таки Грушка...

— Всьо равно, любезний мой. Пані-

маєш ти, что зделал? Ти спас жите верних дітей васточнаво царя.

— Або я знаю чиї ви діти будете, спас, чи не спас, а зробив як слід було, коли керма зломилась.

— Харашо мальчик, ми тебя цареві пажалуєм.

— Та чого мене жаліти, коли мені нічого не стало ся, — говорив Андрій сміючись... Колиб я втопив ся, то й вам так би було, і не жаліли-би...

Козаки стали сміяти ся.

— Как он резко вазражает! — говорили Москалі — какая дьорзость!

— Не дивуйте ся ваші милости, він не розібрав як слід вашої річи — оправдував старшина.

Посли поглянули по собі, а далі стали скидати гроші, які оден хотів передати Андрієви.

— Спасибі вам панове, я не візьму, мені не треба, за гроші я у воду не скакав.

— Візьми Андрію, а то обидять ся, вониж посли великого царя, се вони тебе нагороджують.

Андрій взяв гроші та впустив у свою кишеню.

— Спасибі вам мої добродії за почесне,

і здорові будьте — він хотів йти, та старшина задержав його:

— Тобі слід хлопче поцілувати їх в руку.

Андрій від нехочу обійшов всіх Москалів цілуючи їх чергою по руках.

— Ти ґрамотной? — питав думний дяк.

— Я скінчив січову школу і знаю грамоту добре...

— Ми возьмьом тебя в Маскву, мальчик, — говорив думний дяк.

— Спасибі, я з Січи не пійду, — відрубав Андрій і пігнав до пристані.

Тут обступили його зараз козаки і стали допитувати ся, що і як.

Тимчасом посли пішли у Січ. Із січових валів гримнула гармата на повитанє великих гостий. На стрічу вийшов кошовий батько і по повитаню повів гостий в хату. Сюди позносила челядь скрині з подарками для Січи від московського царя. — Коли кошовому розповіли сьогоднішну пригоду, він каже:

— Бравий хлопець у свого батька вдав ся. Як гадаєте панове, йогоби слід у козаки вивести...

— Молодий, але проворний та розумний з біса. Я тямлю, як кілька літ тому школяра товариша з топелї виратував...

— Приклич його сюди, — каже кошовий до посильного козака.

Побігли до перевозу за Андрієм.

— Ходи небоже, кошовий кличе.

— А то чого?

— Не бій ся, бити не звелять..

Андрій пішов так, як стояв. Кошовий подивив ся на него, оглянув:

— Мені здавало ся, що то ще дітвак, а то козак мов дубок. Слухай хлопче: за се, що ти сьогодня зробив, що тільки людям жите вратував, і то послам великого царя православного, ми тебе в козаки — товариші переводимо. Ти підеш до переяславського куреня. Одежу та збрую видасть ся тобі з січової скарбниці, ти заслужив на се...

— Спасибіг ясновельможний пане за честь, спасибі і за подарки, та в мене є свої гроші не то що на одежу, але ще й коня за се куплю...

— Ов! а звідкіля ти гроший роздобув? У похід ходив, що?

— Ні, отсі добродії мене, як вони кажуть пожалували, та гроший богато дали за те, що трохи в воді замочив ся...

— Так буде як я кажу, а гроші сховай. Тобі треба до куреня вкупити ся та товаришів як слід почаствувати — ну йди з Богом. Коня поки що тобі не треба. Твоя доля не

на коні, а на байдаку, ось що. Ну, йди собі з Богом, та зайди в канцелярію, щоб тебе у список замістили...

Андрій не чув землї під собою, так радів. З канцелярії пішов у складню січову, де видали йому одяг і збрую. Зараз і передяг ся. Надів шкапові чоботи, широкі з матнею штани, надів зелений жупан, підперезав ся цвітистим поясом, припняв шаблю і надів високу овечу шапку з червоним дном. Пробував покрутити вуса, та його ще не було, бо йно що мох засіяв ся. Перш усього пішов в школу. Колишні товариші зразу його не пізнали, а далї дуже зрадїли, обступили його довкруги та стали випитувати. Івасеви аж очи світили ся з радощів:

— Така нагла переміна з тобою Андрію, скажи, як воно стало ся?

— Нїчого, сьогодня я Москалїв з тепелї випратував. Нашим булоби нїчого не стало ся. Я знаю, вони булиб поскакали у р... тай виплили, але довгополим москалям булоб капут...

— І за се тебе в козаки перевели?

— Не тілько те, ще Москалї добряги цїлу пригоршу червінцїв дали.

— Ну, тепер хлопцї, здорові будьте, я опісля до вас зайду, тепер менї до куріня пора...

— До переяславського...

— Там дядько Касян Бистрий записаний.

— Я се добре знаю і тому мені би його поглядати треба.

Андрій відійшов бадьорно. Він підпустив шаблю так, що аж по землї волочилась. Хлопцям трохи очи не повилазили, так дивились за своїм колишнїм отаманом. Андрій стрінув на базару Касяна.

— Ах ти дїтваку коханий, чував, я чував, та шукаю за тобою усюдечка, де ти пропадав? Ходи-ж хай тебе обійму...

Касян обняв кріпко Андрія та вицїлував сердечно:

— Ось воно як, не давно такий дїтвак, що на руках його носив, а тепер: дивіть на него. Ну, хай тебе ще раз чоломкну. — Ага! У який курінь тебе записали?

— У твій дядьку, у переяславський...

— Я тобі тепер не дядько, а товариш — ходи я тебе проведу... Ти знаєш козацький звичай?

— Знаю.

Пішли до куреня. На дворі на приспі сидів як раз курінний отаман Панько Кабиця з осавулом і кухарем.

— Кланяюсь тобі батьку отамане, ново-

го товарша привів. Кошовий призначив.

— Яке діло кошовому до нашого куріня? Сюди головусів не приймасть ся. Йдіть собі до шкільного куреня, там вас певно го товарша привів. Сюди його кошовий приймуть...

— Та ти батьку не гнівись. У школі ми вже побували, а тепер отсей мій товариш таке гарне діло зробив, що йому старшина дальший час новицтва подарувала, та в козаки вивела.

— А щож він такого великого сьогодня зробив?

— Московських знатних людий від топелї спас.

— Саме тому не приймасть ся, — говорив осавула, — хайби вся Москва втопила ся, не треба було ратувати... Отаман став під вусом підсміхати ся, а далї питає:

— Щож ви дасьте, за се, що молодика у наш курінь приймемо. наш курінь не аби який, на всю Січ славний.

— Дамо, на скілько нас стати, — говорив Касян кланяючи ся, — всї гроші дамо, що від Москалів добули...

— Ну, глядіть, аби чого не затаїли, а то проженемо.

Андрій знав добре, що се лише така

церемонія, що його не можуть не приймити.

Він взяв всі гроші і висипав курінному кухарови у пригорщі...

Кухар пішов зараз на базар, купити чого треба, а отаман узяв Андрія за руку, посадив біля себе, та став прпязно з ним балакати. Отаман знав добре його батька.

— У тебе Андрію, є ще яка рідня на Вкраїні?

— Господь святий знає, про се нічого батько покійний не згадував...

— Ти ще дітваком був, коли покійник загинув, та я знаю, що в тебе сестра була, Анною звала ся. Вона була далеко старша від тебе.

— Я її не затямив в нашій хаті.

— Вона давно перед тим, заки ти вродив ся, вийшла заміж...

— Ледве, чи я стріну ся з нею. Прийдеть ся на завсїгди лишитись сиротою, та ще й без роду...

— Не ти оден, така наша доля всіх. За се хай Січ заступає тобі усьо і батька й матїр і рідню...

В ту хвилю надійшов Івась з Максимом. Івась був дуже сумний.

— Здорові були, — говорив отаман, — сідайте, та гостями будьте, се певно твій брат...

— Брат, та приходить ся розлучатись з ним...

— А се що? — питав Андрій.

— Ось воно що. Батенько розвідав від козаків, що я вирвав ся з татарського пута та на Січи живу. Батько переказував, щоб я або Максим до дому вертали. Він сердега нездужає, та перед смертію хоче котрогось з нас при собі бачити...

— Менї їхать не можна, — каже Максим, — бо менї ще не забули задля чого я втїкати мусів, менї би пани того не подарували. Івасеви инше дїло. Його не поволї татарин захопив...

— Треба менї їхать, — говорив Івась. — Батькова воля свята і треба її шанувати...

— Так воно повинно і бути, — говорив отаман. — Четверта заповідь господня наказує батька слухати...

— Якже ти Іване поїдеш сам? Така дорога, степ...

Ось як ми обміркували, — говорив Максим. — За кілька днів вертати ме московське посольство. Кошовий доставить їм який десяток козаків для безпеки. До них прилучить ся Івась. Коня я йому сам роздобуду. Посли поїдуть до московської границї на Путивль.

— Менї здаєть ся, що дорога вийде туди на Лубни, то до Гаврилівки вже недалеко буде, і потрафить хочби й сам...

— Ти Івасю вернеш ся? — питає Андрій.

— Як іно не загину, та Ляхи мене не вбють, так певно верну ся, панщини роботи не піду, коли хочеш так і побожусь хрестом святим. Колиб не батенько, я би звідсіля не рушав ся.

— А менї не судилось бачить його на сім світї, — сказав сумно Максим.

Посли вергали аж через тиждень. Кошовий надїлив їх дорогими подарками, як тодї було в звичаю і вивів аж над ріку. Для безпеки дав їм на сторожу двайцять козаків. До тої ватаги пристав і Івась Чорноусенко. Максим дав йому коня та приладив харчів на дорогу.

За рікою пустились в степ. Посли їхали на возах. Козаки їх супроводжали.

Поки їхали в межах запорожських, Москалї відносили ся до козаків як так ввічливо. Та чим далї, вони ставали гордими, а до козаків відносились грубо та непривітно,називали їх хахлами.

Осаула, що проводив козаками ледви вдержав своїх козаків, які збирали ся при

нагоді впбити Москалів та лишити їх самих. Осаула мусів часто пригадувати їм, що кошовий наказав супротив того посольства.

— Коли ж воно годі видержати. На таку зневагу то аж рука зверблть, так би йно хляснула по пиці.

— Найкраще до їх нічого не говорити. та не відзиватись, уговорював осавула.

— Як не відзивати ся, коли ся погань сама у вічи лїзе. Ти йому подай се та те, услужи.

— Хиба-ж справді ми їх хохоли, чи що?

Напружене зростало з кождим днем Оден з челяди московської раз на нічлїгу став сварити ся з козаком, а відтак вдарив його нечайно в лице. В туж мить козак хватив кацапа за бороду, та давай кулакувати по пиці, аж його спосочив. Йому скочили другі з помочію. Козаки обстали опять за товаришем і счинилась така метушня, що Господи. Не можна їх було розірвати, що не робив осаула. Щасте, що до шабель не взялись, а таки так завели кулачню, перемогли Москалїв і здорово побили. Думний дяк став козаків лаяти по московськи, а відтак прикликав осаулу:

— Слухай ти праклятий хахол, єслї ти не здержіш твоїх разбойнікоф, так я тебе

морду разобю, галаву одсеч прикажу, панял, дурак? тепер пашол вон!

Осаула закипів увесь і вдарив рукою по шаблї:

— Ваша милость не важ ся мене лаять, бо як ти менї кажеш дурак, то я тобі скажу: ти кацапська свине, я тобі не хахол, а мої козаки не розбійники а лицарі. Тепер спитаю, чи ти мене зрозумів? Поки ти менї звелиш голову відрубати, то ми вас усіх кацапів рознесемо на шаблях. Ти краще прикажи своїм хлопам, щоб з нами краще поводились, і нас не зневажали, а то далебі полишемо і вернемо ся, а ви їдьте собі самі, хоч чортяці в зуби...

Думний дяк не сподівав ся такого завзятя від простих людий. У Московщинї він би приказав всіх що найменше добре вибити нагайками, бо там самі кріпаки. А тут чого доброго, то як покинуть, не тяжко буде в пута татарські попасти... Він зараз присмирнїв і став говорити ласкаво, а одного закрівавленого слугу, що прийшов скаржитись, вибив по пицї...

Козаки зібрали ся зараз і врадили так: Кошовий звелїв їм пильнувати послів, щоби їм що лихого не стало ся.

Ми так будемо робити, та ми не є на те,

щоб їм служити. Отож, братці ми тепер від Москалів здалека. Ми собі, а вони собі. Наша річ сторожити, розвідувати дорогу, а вони хай самі про себе промишляють.

Від того часу козаки держались здалека. Окремо пасли своїх коний, окремо собі їсти варили. На ніч розставляли довкруги Москалів вартових, а більш нічого. По довшій подорожи заїхали поміж оселї. Села трафлялись що раз густійше. Тут вже розпочинала ся слобідщина. Щастем переїздили через Гаврилівку. Івась пращаючись з козаками аж заплакав.

Як йому представилось рідне село по тільки літах? Сюди рвалось його серце і билось радісно. Віхав в головну вулицю поміж хати. Він стрічав людий, та не міг нікого пізнати. В селї було пусто, бо то робучий день був і люди робили на панщинї. Івась покмітив велику ріжницю поміж своїм селом, а Михайлівкою. Тут убожество, біднота аж кидалась в вічи. Хатки убогенькі з малесенькими віконцями, з поваленими оплітками. Не було нїгде видно дітий. Івась переїздив біля великої корчми, що стояла при шляху. Під коршмою при столї сиділо кількох дворяків і пили мід. Їм услугував патлатий жид. — Івась нагадав свої дитячі

літа і порозумів від разу, чому дітвора поховала ся.

Двораки завважали Івася і стали до него кликать:

— Гей ти, хлопче, що ти за оден, сюди ходи.

Та Івась не послухав. Потис коня і почвалував далї. Йому пильно було до батька. Він тямив де батькова хата і поїхав туди в бічну вулицю. Та немало зчудував ся, коли з хати вийшла зовсїм йому незнакома жінка.

— Слухайте тїточко, будь ласка скажи, чи ту живе Стефан Чорноус?

— А нащо тобі його?

— Се вже моє дїло, нащо, — а лише скажіть.

— Нема його тут, тепер тут посадив окопом другого підданця, бо Стефан не може панщини робити...

— Та куди ж його нелюди дїли? — спижав Івась, крізь сльози... — як так можна, се-ж його була хата з дїда-прадїда

— Ти не мудруй, аби чого не договорив ся. Се була панська хата і її віддали тому, хто може робити...

— Та скажіть, будь ласка, де Стефан тепер живе?

— Їдь край села, там одинока хатчина

стоїть, там його знайдеш.

Жінка була якась непримітивна, воркотуха. Івась поїхав дальше з розбитим серцем. Йому жаль було батька, хоч його ще не бачив. Він певно не має що їсти, коли робити не може. Добивсь на краю села до одної хатки. Вона виглядала на хлів більш чим на хату. Ціла у землю запала ся, лише віконце виглядало над землею одно однісеньке. Двері до сіний поколені, викривлені стіни похилились, на обідраній, до того з дірами стрісі росла буйна трава. Івась зліз з коня і припняв його до одинокого кола, який остав ще з колишнього оплітка.

З бючим серцем відчинив двері і увійшов до темних сіний. Звідсіля зайшов до ще темнійшої хатки. На дворі було вже по заході сонця. Як скрипнули хатні двері із за печи обізвав ся слабий голос хорого чоловіка:

— Хто се?

Івась задріжав цілим тілом.

— Чи тут живе Стефан Чорноус?

— Тут, а чого тобі чоловіче треба?

— Батеньку мій сердечний, єдиний, — закричав Івась і кинув ся до батька — яж син твій Івась.

— Боже великий! Слава тобі! Перед

смертю тебе дождав ся, голубе, виплакав я очи за тобою... Старий обняв сина і став дуже плакати... Івась не міг теж сліз здержати... Держались так в обіймах довшу хвилю...

— Ти певно голодний мій синку, а я не маю тебе чим небудь приняти.

— З того й живу, що добрі люди скинуть, принесуть кусок хліба мов старцеви, яка молодиця змилусть ся та глечик молока принесе та тим і живу, мучу ся, та Господа благаю, щоб змилував ся, та вкоротив мої тяжкі муки..

— Не журись батечку, я трохи дечого привіз із собою. Ось я зараз. Чи можна мені коня у сінях примістити?

— Так ти на кони приїхав? А звідкіля?

— Усе розкажу по порядку, ти підожди!

Івась вийшов на двір і привів коня у сіни. Відтак назбирав у сінех сухого бадиля, приніс до хати, викресав огню і розвів огонь. Старий зсунув ся з печі на хату і при світлї став оглядати давно невидану дитину. Івась взяв ся варити вечеру. В його торбі було троха борошна, сіль, сало, кілька сухарів і пшоняна каша.

— Гарний з тебе козак виріс! Ти моя потїха, та таки скажи, де ти був.

Івась розповів усе, що вже знаємо. Розповів і про Максима.

— Що-ж він?

— Кланятись тобі велїв, та йому ніяк було їхати, пана бояв ся...

— Ой люті вони препогані! Господи, пошли на них кару за наші муки...

— Чом ти батеньку не у своїй хатї?

— В мене ніколи хати не було, то панська хата. Поки робити міг, то й не чіпали, а коли охляв від тяжкої працї, то викинули мов собаку до отсеї пустки і тут здихати мушу...

— А деж сестра?

— Померла небога, я сам остав ся круглим сиротою. Поки вона жила, то задля неї у тім пеклї держав ся, а як її не стало, то вже в мене і сили не було...

За той час поставив Івась на лавцї горячого кулїшу і подав батькови ложку.

— Їдж таточку на здоровля.

— Спасибі тобі, люба дитино. Давно я не мав в ротї теплої страви. А кулїш мабуть добрий буде. — Старий узяв ся за ложку і Івась мав нагоду тепер при світлї огня придивитись батькови. Та він його не пізнав би. Що за тих кілька лїт недоля з него зробила. Його голова була цїлком лиса, лише кілька

космиків волося висіло із заду. Він заріс цілий сивим волосєм. Голова і руки у него тряслись.

— Я і вгадав, що смачний куліш — говорив старий і начеб повеселійшав. Та він того Івасеви ні раз не полегчало на серцю. Воно стискалось мов кліщами. Та всеж змагав ся старого підбадьорити...

— Не журись, тату, ми тепер инакше заживемо, вже я подбаю. що їсти буде що й до ліпшої хати переберемось.

Старий похитав головою: Добра синку у тебе воля і золоте серце, та сього ти не докажеш. Тобі ліпшої хати не дадуть...

— Коли так, то чорт з ними, з сими клятими панами, я тебе заберу і на Січ втечемо. Там тобі хліба не пожалують...

— От вигадав ти! На Січ мені вже запізно, я вже ледво через поріг переступлю, не то що. Мене Господь покличе до Січи небесної... Я лише благав Господа, щоб довелось перед смертию котрого із вас, мої сини любі, побачити, а коли се сталось, так нічого більше мені не треба...

Івась не знав, що на се сказати. Його душу залягав такий смуток, начеб стояв над відкритою могилою, в яку мали його живого поховати.

— Так підожди, тату. У мене є трохи гроший. Завтра де небудь пошукаю на селї який куток супокійний, де нас в комірне приймуть. Заплачу добре, а сам зароблю тільки, що нас обох вигодую...

— Не дуже ти на ті заробітки числи. Ти панський підданець; твоя праця панови належить ся...

— На те слово Івась увесь спалахнув, мов підпалений порох. На Січи він був вольний як та птиця, а тут у тій нуждї йому підданство нагадали. Тепер нагадав свого коня, що при пустій стїнї товк ся.

— Батеньку, деби тут коня трохи попасти?

— А деж би? Хиба попід оплітки на селї. Ти, сину, коня тут не виживиш...

— Так його завтра продам, хоч жаль менї його як брата...

— Ти коня не продавай, а зараз вранцї тїкай звідсіля, тїкай на Січ, тїкай поки пани дознають ся, що ти тут.

— Хибаж тебе самого немічного оставлю в такій нуждї? Нїколи! Я сам себе прокляв би...

— Не турбуй ся мною, менї не довго вікувати...

— Як Бог дасть, а я тебе не покину —

сказав твердо Івась. Та, батеньку, лягай спати, бо нічим бачу світити буде далї, я зараз лежанку тобі поправлю, порушаю трохи, ти ляжеш, а я піду трохи коня попасти... Івась поправив лежанку, поміг батькови вилїзти на піч і пішов до коня. Вивів його на двір і повів під оплїтки.

На дворі стояла тиха ніч. На небі блистїли рясні зорі. — Кінь хапав траву і хрупав. Івась задививсь на небо, начеб звідтам помочи благав для себе у тій тяжкій недолї. Тепер при такій тишинї, серед рідного села, нагадалась йому цїла безжурна, весела молодість. Тодї у нього тільки турботи було, щоб з вовкулаком або двораком не стрінутись. Нагадав хлопячі лїта, як то з ровесниками конї пас на левадї, аж до тої хвилї, коли попавсь Татаринови. Нагадав дядька Касяна свого спасителя і почув в своїм серцї велику вдячність для нього. Колиб трафила ся колись нагода відплатити йому за його добрість. — Нагадав товаришів шкільних, Січ запорожську, сотника Жмута... і на хвилю забув, де він є. Йому здавало ся, що стоїть на майданї січовім. Та в тій хвилї почув немічне кахиканє хорого батька і знов станула перед очи сумна дїйсність. Чому він тепер не на Січи з батьком, або у сотника.

Як там всї піклували ся Ляшкою бранкою, а що тут Ляхи з хрещеним народом не виробляють... Івась знеміг ся дуже, присїв під плотом і став дрімати. Кілька разів шарпнув кін за поводи і він прокинув ся. Та відтак випали поводи з руки, Івась немав сили їх задержати і він заснув...

Рано почув в селї якийсь гамір і він прокинув ся. Його кінь стояв під оплітком і куняв. На щасте, що уздениця замотала ся у корч вербини, а то пішовби світами. Івась став прислухуватись, який се гомін йде і йому зараз нагадалось, що се двірська служба людий на панщину жене. Та як воно? хибаж сьогодня не недїля свята? Певно розвідає у батька. Він повів коня в сїни.

— Добрий день, тату! гараз спав?

— Яке там моє спане. От, мов птиця на гиляцї: заснеш хвилинку, тай опять прокинеш ся. Кашель менї не дає спати. Та ти Івасику такий здорожений, та не спав всю ніч коня пильнуючи.

— Я спав добре. Таки зараз під тином заснув. Чого се тату такий гамір у селу, хибаж сьогодня на панщину людий гонять?

— А гонять синку, гонять. Гонять тих, що менше чим небудь прогрішились, бо тих инших киями бють, а тих малих грішників,

то лише так на панщину проженуть. Таке видумав наш новий оконом.

— Бодай вони пропали, що таку содомію заводять.

— Побачиш, що й пропадуть. Господь Бог не дозволить жартувати із себе. Він терпеливий, а кара божа не минеть ся так.

— Ось я тобі зараз щонебудь їсти прилагоджу.

— Ти синку нічого не їв...

— Погризу сухаря, води напюсь, буде з мене. Опісля піду під церкву, коня продам, тобі хатку яку найму і туди перенесемо ся.

— А я тобі таки раджу, коня не продавати. Коли не хочеш инакше, дай його кому пасти, він в пригоді ще стане. Тобі непремінно чим швидче звідсіля втікати. Мені ти нічого не поможеш. Чейже і Господь зжаліє ть ся надімною і зробить моїм злидням край...

— Ні, таточку, що ні говори, а я тебе не лишу. Я таки мушу твою долю поправити За наймита стану у когонебудь, у мене сила є.

— Я побоююсь, що оконом тебе у замок візьме, ти гарний собою хлопець, у лакеї пострiже... Ох, ти мій кучерявчику... — Старий притяг до себе Івася, дививсь з любо-

стю в його лице і гладив дріжачою висохлою рукою по кучерях.

— Яке панови до мене право? У мене землї нема, та я й панщини не обовязаний робити.

— Ого го, тут не так. Тут нема ніякого права, а тільки панська воля. В тебе землї нема, та ти таки панський чоловік, холоп, підданець і пан може з тобою зробити, що йому захочеть ся.

Колись була тут свобода, та минуло ся. Добре було людям жити, як менї старі діди розказували і як я сам затямив, та все перегуло, від коли люті пани настали...

— Хибаж і сюди пани з Польщі попаходили, так як у правобережній Українї?

— Нї, синку, тут панів ляцьких не було і нема. Тут свої собаки виродились. Ти послухай:

Отсї слободи князь Вишневецький у дав нину позаводив. Людей закликав з під ляцкого ярма, давав їм полекші і народови добре жилося. Сден з Вишневецьких, Дмитро гетьманом козацьким був, Січ заснував, його любив народ і козаки до него йшли, як пчоли до матки. Бо Вишневецкий рід є стародавний український. Аж отсего теперішного віддав батько езуїтам на науку. І вийшов з його

яничар, кат своїх братів. Страшний чоловік. Сатана його опутав. Він свої ляцькі отченаші шепче, а людий на смерть, на муки виправляє.

Найменший непослух, се у него бунт значить ся, а за бунт—смерть. Повідбирав нам давні свободи, права, завів панщину, віддав нас на поталу своїх посіпак, а ті виробляють у нас, що їм завгодно. І краю тому не має. Зривавсь народ кілька разів, та вдіяв тільки, що його проводирі, найкращі люди на палї сконали...

— Скажи менї тату, хто була моя мама покійна?

— Твоя мама з Київа була. Її батько був рибалкою, на Подїлї жив та рибою ґоргував. Його звали Грушкою, а твоя мама Ганною звала ся.

— Хибаж? Чи не Демид?

— Таки Демид. А ти звідки знаєш?

— У Січовій школї школяр був Андрій Грушка, київського Демида син. Ми товаришували та дуже любили ся... Та він вже козак-товариш.

— Так певно він сам. Він тобі дятьком приходить ся, от відгадала душа свою кров... Тепер, тату, я тебе оставлю а сам піду в село, може знайду купця на свого коня тай

пошукаю якого житла для нас обох.

— Бережись, синку, не попадай на очи якому двораковп, щоб якого лиха з того не вийшло...

Івась вивів батька з хати на сонце, а сам пішов в село. Люди виходили вже з церкви. Вони дивились цікаво на Івася. Він з усіми здоровкав ся. Люди дізнали ся, що то Чорноусенко, якого перед кількома літами Татари піймали. Обступила його громада, найшлись ровесники, що разом з ним товаришували, стали витати ся та випитували ся.

— От ви любі земляки поможіть менї у двох дїлах: купіть хто у мене коня та вкажіть менї та мойому батькови житло яке. Годї нам у тій норі жити. Я заплачу добре...

— Якже нам у тебе коня купувати, коли ми його не бачимо.

— Так підождіть, я його зараз приведу. Івась побіг до хатчини і вивів звідсіля коня та з сідлом. Люди стали коня оглядати.

— Скілько хочеш?

— Я кіньми не торгував, то й не знаю, а ви краще скажіть, скільки дасте, продаю з сідлом.

— Двайцять золотих даю — каже оден богатий чоловік. Івась вже мав згодити ся, коли заговорив другий:

— От дукач, дурнички йому хочеть ся. Купував би за двайцять, не гріх тобі кривди ти чоловіка? Ти подивись гаразд: кінь добрий, міцний. Дивись, які у нього ноги, які груди, а голова? Колиб у рідного брата, так варта сорок...

— То купуй сам, я не дам більше —каже богач.

— І не давай, удави ся твоїми грішми. Я куплю за сорок. Ось тобі, Іване, гроші Я зараз знайду тут десь мого синка, він відведе.

Чоловік відчислив зараз гроші. Навинувсь справді синок і взяв коня.

Аж тепер спогадав собі Івась, що він зробив. Йому страх зробило ся жаль доброго товариша. Йому здавало ся, що прощає ся з ким рідним. Він обняв коня за шию, став його цілувати, пестити та сердечно розплакав ся. Цілував його в очи, в піздря та приговорював пестливими словами.

— Прости мені, не я тебе продав за юдин гріш а моя тяжка недоля, вибач мені.

Аж тепер віддав коня хлопцеви, обтер очи і замішав ся в гурток людий.

— Тепер земляки, покажіть мені, яке житло, деби примістити ся.

— У мене є хатчина, недалеко звідсіля

ходи, оглянеш, говорив оден чоловік Танас Чепіга.

— Та чи відправа у церкві не зачнеть ся, — спитав Івась — можеби аж по службі.

— Куди там ще до служби! У нас невільно зрана дзвонити, поки пан окоман не виспить ся — говорив Чепіга.

Пішли. Оселя Чепіги була недалеко. Хата на два боки через сіни. Кімната невеличка з печею, двома віконцями до сонця. В середині лежанка з дощок і два ослони.

— Стола нема, та можна зробити, у ме не дошки готові.

Зараз добили торгу. Івась пішов, щоб батька сюди перевести. Прийшовши у сіни він нагадав свого коня, станув над сим місцем й заплакав. Поки у його був кінь, йому все здавалося, що є якась нитка, яка його лучить з Січею. А тепер звязь прорвана на віки, а він панським невільником.

IX.

Івась впорядкував ся в новій оселї, як міг найкраще. На те мав ще гроші. На прожиток треба було заробляти і Івась став розглядати ся за якою службою. Знайшовсь чоловік, що зголив його за наймита за добру платню. Івась радів, що тепер батькови полегчає,

що матиме теплу страву та одежину. Він оставляв що рана батька на опіці Чепігів, а сам йшов до роботи, з якої вертав пізним вечером. Тоді вже батька не відступав. А старий радів з цілої душі та благословив заєдно любу дитину, що відреклась задля нього ліпшої долї. Старий став приходити до себе...Та тут ще не було їхній недолї краю. Одного дня, може в тиждень, як Івась вернув до села, прийшов за Івасем гайдук із замку і покликав до пана. І батько й син тілько руками сплеснули. Не віщувало се нічого доброго, як кого кликали у замок. Івась відмовляв ся, не хотів йти, та се нічого не помогло. Гайдук сказав, що як не піде по доброму, то його звяжуть і таки поведуть або й понесуть. У пана каштеляна княжого нема жартів. Івась ішов як на смерть. Ноги під ним задубіли і йому здавало ся,начеб у землю западали, а він не може їх витягнути. Гайдук повів його перед лице пана каштеляна:

—Ти син тутешнього піддаиця Стефана Чорноуса. Скажи мені, куди ти блукав ся тільки часу?

— Мене літ тому шість Татари піймали як я з ровесником коні пас. В дорозі відбив мене козак і завіз на Січ, де я до тепер перебував. Аж тепер переказав менї батько, що радби мене побачити. Тому я і приїхав. Бать-

ка застав я у великій біді. Він немічний і я його удержую на себе і на нього заробляю.

— Твоє щасте, бо мені здавалось, що ти старший син того Чорноуса, який побив нашого слугу і втік на Запороже.Він бувби тяжко покаранний, колиб ми його піймали... Та ти тому не винен. З тобою ми зробимо друге діло: Ти будеш у замку служити...

— Пане мій на се я не вдав ся. Я вихований попросту між козаками, в покоях я не вмію повертати ся. Та я й не можу сього зробити, бо у мене батько немічний і нікому його доглянути. Через се я й остав ся тут, бо у Січи мені дуже добре жило ся.

— Так буде як я тобі кажу. Ти панський підданець і тобі слухати треба. Будеш лакеєм тай годі, я собі тебе сподобав. А коли ясному князеви сподобаєш ся. то перейдеш на замок у Лубни...

— Щож я з батьком немічним зроблю? — говорив Івась крізь сльози...

—Перекажи йому, щоб швидче здох, яке мені діло до нього?

Івасеви закрутилась, запаморочилась голова. Відтак закипів лютістю, хотів кинутись на пана і роздерти його на шматки, за сю зневагу батька. Ті він в пору здержав ся. Щож з того вийшлоби? Його посадилиб на паль, голову відрубали, а батькови через те

не полекшалоб...

— В зяти його зараз обстригти кучері та перебрати в ліберію... Тобіж хлопче кажу: будь послушний,вибий собі запорожські джмілї з голови, бо за се звелю вибатожити. А колиб тобі захотілось втікати,то тями, що ще гірше тобі буде. Навпаки,як ти слухняний будеш, привчиш ся до служби, покинеш свою погану віру, то можуть з тебе вийти люди, а коли ти ясному князеви подобаєш ся, то й паном будеш. — Возьміть його!

Слуги узяли Івася мов чорти христіянську душу і повели в долину між службу. Івась ішов мов не живий. Давав з собою робити , що їм подобало ся. Він не чув як двораки з його глузували. У нього одна думка була: що тепер його немічний батько діяти ме?

Йому обстригли буйні кучері і надягли панську одежу з блискучими ґузиками та ґалонами. Від завтра мав Івась розпочати свою службу. Старший слуга теревенив йому, що йому робити, та Івась ізза великого горя не чув того. Але пан каштелян забажав побачити передягненого Івася і тому повели його зараз перед лице вельможного пана.

Івась очевидно йому подобав ся.

— Будуть з тебе люде, мій хлопче, лише вижени з голови дурні думки.

Тепер Івась отямив ся.

— Пане, позволь мені ще піти навидати батька. Яйого оставив без ніякої опіки, мушу щось зробити, щоб його обезпечити...

— Добре, позваляю,але завтра, коли не хочеш покоштувати мого канчука, то приходь вранці...

Коли Івась виходив з покоїв, старий лакей йому каже:

— Тямп йолупе, що до пана каштеляна не говорить ся: пан, лише: вельможний пан. Коли ще раз так необачно обізвеш ся, то по зубах дістанеш.

Івась побіг в село. Йому страшно соромно було з обстриженою головою,та у тім чудернацькім одязі, в якім не знав як повертати ся. Уже був вечір, з чого Івась був рад, бо ніхто його небачив.

Івась влетів в хату, та прямо до батька:

— Батеньку мій рідний, ото я попав ся в неволю. Опозорили мене на вікп.

— Хибаж вони, нелюди, тебе били?

— Ще гірше, бо обстригли мене та в лакеї перебрали. Хтож тебе, душе моя заходити буде, коли мене в замку держати муть? — Івась став гірко плакати, цілуючи батька по руках.

— Того то я бояв ся і тому радив не позбути ся коня та втікать мерщій з

сього пекла. Ти мене не послухав із синівської любови до мене, се знаю, і благословлю тебе мій сину. Та лихі люди перебили тебе зробити добре діло, а мені тепер ще гірше, чим перше було. Я хотів лише поглянути, на котрого з вас перед смертию... І легче булоби мені вмирати, знаючи, що ви, діти мої, вольні і свобідні. Тепер моє серце гризеть ся тим, що через мене ти попав в неволю...

— Сього батечку, не бій ся. Яж на Запорожу виховав ся.

— Говори своє, а я своє знаю. Не знаєш, моя дитино, що то покуса.

Повір мені, що вона найбільше жниво має на молодих недосьвідних серцях та головах. Ти виховував ся в твердій січовій школі. Там тебе вчили,що воля то найкраще добро, яке за жадні скарби не можна проміняти; а богацтво, розкоші, статки, то марна піна. Ти бачив, як запорожці грішми по улицях кидають, як у аксамітних дорогих контушах у бочки з дьохтьом скачуть, ти бачив там братерство, рівність, за яке запорожец не завагаєть ся свою голову під топір покласти. Серед того усього, то не штука таким бути, бо коли ні, то нічого тобі там робити. А тут, що ти бачити меш? Що без богацтва, достатків, без роскішних покоїв,

чоловік не чоловік, а хто жеве в божестві то вже худобина, яку можна дерти зі шкіри. Тут бачиш, що хто не лях, той не чоловік. Тут побачиш, що у тих людий є Богом золото і тому кожен дреть ся до наживи, хоч-би по трупі свого сумліня, своєї чести. Тут бачити меш панів і хлопів, першим добре мов у раю, другим зле мов у пеклї І мимо волї тебе тягнути ме до раю. І не оден би туди потуг. колиб була спромога, та не кождому можна. Але тобі можна, бо ти хлопець гарний і ти панам подобаєш ся. І я того бою ся, гірше пекла...

— Не бій ся, батеньку я не забув звідкіля вийшов, я не дам себе зогнути. Скорше мене зломлять, ніж зігнуть...

— Добре, сину, я вспокою ся, аж менї присягнеш на хрест святий...

Присягни сину, що останеш козаком серцем і душею...

— Присягаю.

— Присягни, що не відступиш від батьківської віри, що не з ляшиш ся, не будеш яничаром та катом братів твоїх.

— Присягаю.

— Тепер, синку, поцілуй хрест святий, та говори за мною слово по слову:

"Коли не здержу сеї присяги, так побий мене хрест святий, щоб мене не приняли

ні в небі, ні в пеклї, щоб моє тіло батьківська земля сьвята викинула, щоб я не мав супокою ні на сім, ні на тім світї".

Івась повторив кожде слово. Старий батько вимовляв кожде слово твердо, начеб йому двацять лїт віку убуло. Тепер батько узяв його в свої обійми, довго держав, цїлував та пестив...

— Ось синку, що я тобі ще скажу. Я вже цїлком за тебе спокійний. Я вірю твердо, що ти краще пішовби на муки, а не зломиш присяги батькови. Та ти небоже користай з доброї нагоди та втїкай звідсїля. Мною ти не торбуй ся. Менї, завдяки твоїм піклуваням, дуже полегчало було за останні днї. Та коли тебе повів гайдук на замок в мене мовби душу заморозив, щось начеб у грудях лопнуло. Я чую мій близький кінець і радий, що мої муки кінчать ся. Господь вислухав моїх молитов, що я тебе побачив. Я від тебе узяв присягу, а ти не засоромиш нашого чесного роду. Передай ще моє благословення Максимови. Чогож менї більше треба на сім світї? Вам я нінащо не здав ся. Буде змене. Бажав я собі дожити того, що на нашій земли буде воля і усї будуть братами, та до того ще далеко, і я того не доживу. Менї вмирати пора тай годї. А ти, синку, коли тебе пани пустять замкнути ба-

тьківскі очі, не засиджуй ся тут довго, а тїкай, що сили. Та обережно роби се, щоб собаки не піймали, та не знущали ся над твоїм козацьким, молодецьким тїлом...

Так перебалакали батько з сином цїлу лїтню, недовгу ніч. На дворі стало сіріти Івась нагадав свою собачу повинність і став з батьком прощати ся. Йому говорило прочуте, що се останнє прощаня, що більше любого батенька не побачить, не почує його голосу, не погладить його старecha приязна рука по голові, не пожалїє..

Івась відходив начеб від домовини, в яку скрили його рідного батька. — Він віддав татови усі гроші, які узяв за коні. Ще раз обняв кріпко за шию, ще раз оглянув ся ізза порога і пішов. На скрутї улиці оглянув ся ще раз на хату і пішов у замок панам служити. Його душу пригнїтав такий тяжкий смуток, мов млинове коло...

Цїлий день переходив з кута в кут мов сновида. Лакеї гримали на нього та грозили нагаями, коли не поправить ся.

У вечері хотїв відвідати батька, та його вже не пустили...

Він остав на замку на завсїгди. Йому здавало ся, що його живого в могилу закопали. Зараз йому найбільше доскулла непевність, що з батьком дїєть ся, а далї задубів

на все.

Через три дні дали йому знати, що батько в мер. Додежрав старий слова, що не довго людям заваджати ме...

Івась наче зі сну пробудив ся. Він випросив ся у пана і пішов на село. Батька застав вже на-рядженого у чисту сорочку. Добрячі Чепіги подбали про все, як слід по християнському звичаю. Степан мовби спав зі зложеними навхрест руками.

Івась війшовши в хату став молити ся за душу бідного мученика, відтак прикляк біля трупа і став його по руках цілувати...

— Батеньку ріднесенький, на кого ти мене оставив? Хто мою молоду душу розважить, хто добрим, щирим словом порадить, без роду я остав ся круглим сиротою. Сльози текли горохом і падали на змарніле мертве батькове лице. І так пересидів над трупом батька цілу добу нічого не ївши З нього він очей не зводив, в останнє хотів надивитись. Приходили люди, молили ся, у сінях збивали з дощок домовину, та він на се не зважав . Нічого його тепер не займало. Чепіга усі гроші, які знайшов при нім обернув на похорон. Угодив попа та дяка, заплатив орендарови, купив, що треба було на тризну, на поминки...Не лишило ся нічого.

Аж „со сьвятими" заспівали, тоді І-

вась мов зі сну прокинув ся. Увесь час пересидів на однім місци, та що вже його не уговорювали він не відзивав ся одним словом, начеб нічого не чув.

Тепер устав, оглянув ся на людий і сердечно заридав. Припав до батька, поцілував його в останнє. Закрили домовину, забили кілками і сусіди понесли на цвинтар. Івась йшов за домовинов та затачував ся. На сьвіжій могилї помолив ся ще, звязав хрестик з вербових прутів та запняв на гробі, узяв грудку землї у хустину і пішов в село. Його стрічали люди, він усім дякував. У хатї Чепігів подякував за ласку і пішов у замок.

„Стало ся — думав собі — батько в безпечному місци, йому нічого не долягає, нічого не треба, хиба молитви. Тепер треба менї подумати гаразд, що далї робити“.

Розумієть ся, уся його увага була від тепер звернена на те, як би звідсїля втечи, та поки що не зрадити своеї думки.

Тому то він узяв ся до роботи, яку йому приділяли. Він відразу змінив ся, що годї було його пізнати. Прятав у покоях, услугував панам.

Пан каштелян завважав відразу сю переміну і став для Івася дуже ласкавим. Инколи давав йому подарунки і заговорив кі-

лька слів. Й тепер кликали Яськом. Каштелян повзяв думку, щоби хлопця як слід підучити, представити ясному князеви та тим піддобрити ся. Князь сам був перевертнем та дуже перевертнів любив. А вже такий гарний мов мальований хлопець, певно князеви подобає ся. — Так міркував собі каштелян. Івась бачучи його ласкавість над собою, відгадав відразу, в чім річ. Він вчив ся пильно, слухав єзуїтської науки на те тільки, щоб приспати увагу двірні.

— Як же тобі наука йде, мій хлопче? — заговорив раз каштелян, коли Івась приніс йому меду.

— Спасибі вельможному панови, йде добре...

— Колиж гадаєш перейти на нашу правдиву віру?

— Я ще не підготовив ся як слід. Наша віра, якої мене на Січи вчили не така. Я хочу сам переконати ся, що вона ліпша, тоді і сам скажу і до косцьола піду!...

— Так воно буде ліпше, хоч тут небогато чого переконувати ся. Дивись, небоже, у твоїй вірі сама черпь, саме мужицтво, а які ваші попи погані, темні. А у нас сам король у косцьолї молить ся, усі пани...

— Та я се бачу, але я хочу се зрозуміти, щоб відтак не каяти ся...

— А коли ти перейдеш на польське, тоді покинеш лакейство, підеш меже двораків. А як ти ясному князеви подобаєш ся, тоді можеш числити на його княжу ласку і дуже високо піти. Князь кого полюбить, то вже не лишить.

Івась нагадав, що ясний князь не одного підвів дуже високо, аж на паль...

Другі лакеї дивились на Івася заздрим оком. Вони і довше служили і були Ляхами таки з роду, а до нічого не довели. А сього хама так пан каштелян милує та над инших виносить. Нікому не вільно було на його насварити, вдарити, за волося торгнути. Правда, що Івась робив своє діло справно, але чи не богато таких було, а не раз їх били різками до крови.

Служба стала Івася підглядати, щоб що небудь негожого за ним найти та перед каштеляном прискаржити. Але не знайшли нічого. То хиба завважали, що Івась було у вільну хвилю сяде де небудь у кутику, посумує сам з собою то яку пісоньку, козацьку думку по тихо заспіває... Та пані каштелянова почувши таку скаргу від служби, ще вилає донощиків:

— Ви дурні, се й гарно, що співати свого не забув, хибаж є що краще як українська пісня? Та ви сього ніяк не поймете, ви ту-

ні голови.

Від тепер прикликали панство Івася до покоїв і казали козацьких пісень співати.

— Колиб ще на бандурі навчив ся — говорила пані.

— На бандурі я вчив ся, та бандури дасть Біг.

Для Івася роздобули бандуру і тепер що вечера мусів панству грати та приспівувати. Одного разу каже пані до чоловіка:

—Яськови булоби далеко краще у козацькім убраню, як у тій ліберії, передягніть його на козака.

— Хай буде і так, згодив ся пан і зараз на другий день передягли Івася в козацький убір з колїром ясного князя...Івасеви було добре. Йому не було великої роботи, а навіть позволили йому проїхатись на кони. І кілько разів він виїхав на панському коні у степ, брала його охота втечи. Ся думка не покидала його ніколи. Та він тямив науку покійного батька, щоб поступав обережно, аби не піймали. Він ждав кращої нагоди, з поки що минали дні за днями; минуло так два роки... Пан каштелян пригадував йому перехрещенє, та Івась вмів усе чим инчим заговорити і дїло відкладало ся. За той час князь не навідував ся ні разу в Гарилівку. І не знать як довго був би Івась жив у такій непевнос-

ти, палений думкою про втечу, якби несподівано не трапилась нагода.

X.

То було якось другого року, від коли Івась пробував у замку, на самого Спаса. На дворі була чудова погода. На се свято випадав у Гаврилівській церкві храм, саме у неділю, коли то дехто „за кару" йшов робити панщину. Народ зібрав ся у церкву. Відслужили службу божу. Люди повиносили під церкву святити садовину та порозкладали по траві на білих хустинах. Люди висипали із церкви. На прикінци вийшов священик з дяком. За ним несли кропильницю з свяченою водою і кропило. Священик пішов поміж овочі, та йно розпочав молебень, як із за угла церкви вийшов жид орендар вирвав священикови із рук требник:

— Як ти, попе, смієш святити, коли мені не буде заплачено?

— Хибаж я тобі Срулю, сьогодні не заплатив? — спитав титар церковний — тиж сам відчинив церкву.

— Заплатив лише за обідню, а се що ви тепер хотіли робити, то не заплачене...

—Та що ти пане Срулю вигадуєш? Сеж нічого окремого, заплатили раз і годі...

— Говори своє, а менї треба з причин ком заплатити пан менї оренди не подарує, то і я не можу свого дарувати...

— Таж так точнїсенько було що року — говорив священик — і нїхто заплати не брав...

— А сього року буде так, як я хочу...

Народ страх заворушив ся. Піднеслись в гору затиснені кулаки, та ось тут за церковною огорожею показав ся гурток узброєних гайдуків.

Священик бачив, що може прийти до крови і знав, що нїчого люди кулаками не вдіють, бо в замку є ще драґуни і панські козаки, усї добре озброєні. Священик став людий успокоювати:

Стійте люди добрі, православні христіяне,не каляйте святого місця — а звернув шп ся до Сруля питає: Кількож тобі заплатити?

— Кожде чяте яблоко чи грушу. Я перше своє виберу, а відтак ти собі святи скільки хочеш, а ні, то дайте менї по грошу від кождої хати, але перше, заки буде свячене...

— Бодайби ти подавив ся нашою працею — закричав народ...

— Ти не верещи, говорив жид та увесь побагранів...Я вас провчу, хами!

Подивись! Гайдуки стоять заклич у то й побачиш.

Люди так сим занялись, що й не побачили, як під церкву зближав ся запорожець в повній зброї. Він побачивши народ під церквою, зліз з коня поставив його за оплітком, перейшов перелаз і станув позаду людий. Він чув цілу розмову людий з жидом. Тепер як жид гримав на людий і грозив гайдуками, він закипів увесь і вже не видержав. Розіпхав ліктями людий і станув перед жидом:

— Слухай, жиде, я тобі заплачу за усіх.

Жид видивив ся на Запорожця:

— Ну давай!

— Ось тобі плата, собачий сину! В ту мить тарахнув його кулаком межі очі з усеї сили . Жидови-ж бухнула кров ротом і носом він скрикнув раз, розвів руки і впав на землю. Козак копнув його ще раз ногою під ребра і жид неживий став. На жидівський крик перескочили гайдуки через огогожу. Народ став утікати, жінки голосили, діти пищали...

Запорожець остав ся сам на місци й добув шаблю...

— А ну попробуємо ся, чортові сини, богато вас тут? Покажу я вам як нашу цер-

кву зневажати.

Козак кинув ся на гайдуків. Рубав на право й на ліво. Шапку засунув аж на вуха. У лівій руці держав над головою піхву від шаблї і так осланяв ся від ударів, які сипали на його голову. Зараз відрубав голову мов маківку першому гайдукови з переду, другому розтяв лице. Відтак завинув ся поміж них і рубав, куди попало.

— Живого брати! - гукав старший над гайдуками на своїх підчинених.

Гайдуки стали Запорожця окружати та заходити з заду. Він зміркував се, і став поступати на зад. Не далеко того місця стояла дзвінниця з дощаними стінами. Козак дійшов до стіни і сильно під нею захистив ся.

Годі було до його приступити.

— А щож? Гей люди не поможете менї ніхто? — гукав запорожець на дармо, бо під церквою не було вже нікого. Як тілько гайдуки рушили на них, народ розбіг ся на усі сторони та поховав ся, куди лише можна було. Усі знали з досвіду, що силою проти панської волї не остоять ся, що усі зусиля даремні, бо колиб і перебили ту жмінку гайдуків, наспіють ще драґуни,двірські козаки, покарають їх, а тоді наступ-

лять люті карп за бунт. Ярема Вишневецький належав до тих, що такі бунти карав кріваво і без милосердя, не жалїючи нї старих, нї дїтий. Людям страх жаль було запорожця, що так гарно постояв за їхню кривду, та щож було робити? Йому й так не виминути смерти.

— Та чорт вас бери усїх наймити погані, я й сам за собою постою, а ви собаки панські, чорта рогатого схрупаєте, заки мене живого візьмете.

І він так завзято рубнув якогось влїзливо гайдука, що розрубав йому голову на двоє. Гайдуки трохи пристанули. Вони в тій хвилї втратили на очах свого найлущого товариша. Через те і козак мав час відотхнути та відпочати, бо вже рука омлївала вік рубаня шаблею. Він гадав, що таки не стане ворогам терпцю і вони його убють з рушниці.

— Чого поставали? Далї живого беріть! — гукав старший.

І знова розпочав ся напад десяти на одного. Козак відбивав ся поволи, щоб о скільки мога заощадити сил своїх. А гайдуки обсїли козака мов ті собаки дикого кабана, якого не можуть рушити з місця. Вони чатують, гавкають, прискакують з

боків, инколи шарпнуть,поки дик не зачіпить котрого своїм острим клом і не скалічить, а тоді усї відскакують, скавулять і люто гавкають.

Козак стояв зі своєю окрівавленою шаблею і зорив пильно на усї боки, когоб зачепити. Знов на його накинулись бережучи себе; знов настала метушня та наклику ваня. — Тепер стало ся щось неожиданого. Кількох гайдуків обійшли дзвінницю з другого боку, закрались в середину, підперли стїну, під котрою стояв козак і вивернули її. Вона падаючи впала на козака і привалила його до землї. Тепер настав оборонї край На поваленій стїнї лежали три здоровеннї гайдуки. Козак підніс ся спиною в гору, дошки порозлїтались, гайдуки розкотились по землї, а козак підвів ся окрівавлений на лици. Та заки міг станути до оборони, кількоро рук простяглось до його.

Хапали його за руки, за одежу, за волося.

У того козака була медвежа сила. Він розкидав гайдуками мов снопами. Обороняв ся кулаками , ногами відбивавсь... Та коли правда, що гуси вола переможуть, так перемогли і його гайдуки. Їм повело ся звязати мотузом ноги і він впав на землю. Тодї ки-

нулись на його і звязали грубими посторон
ками. Розмотали йому відтак ноги і підвели

— Маємо тебе, гільтаю, сичав старший від гайдуків... Ти ще не знаєш, що ти в руках вірних слуг князя Вишневецького. Стар ший був такий безпечний тепер, що аж близько до козака підступив і хотів його вдарити в лице. Тепер йому вже нічого не зробить. Та вту мить козак ухилив голову, а коліном так штовхнув його під груди, що вбив на смерть... Гайдуки аж оторопіли і ки нулись старшого ратувати. З того скористав козак. Він так напружив руки, що посторонки порвались мов нитки. Козак повалив пястуком найблизшого гайдука і став шукати за шаблею. Та шабля лежала десь під дошками. Тоді опять на його кинулись, повалили на землю і наново звязали.

Із замку наспіла підмога. Побачивши що стало ся,побачивши стільки трупів і ранених, булиб сї люди порвали козака на куски, колиб не те, що тепер і пан каштелян приказав гостро через посильного узяти його живого.

Рушили тепер усї до замку Гайдуки обступили довкруги козака, якого кількох вели на мотузї мов медведя. Вони посьміхались над ним, лаяли, відгрожувались та

жаден не посьмів приступити до його ближче. Козак йшов гордо з піднесеною головою.

— Підеш, злодію, високо, ясний князь покаже тобі далеку околицю, коли на палю застромлять, тоді знатимеш, по чому локоть...

А козак ні пари з уст. Подивить ся лише на того, що його лає таким оком, такою погрозою і завзятєм, що у його аж кров стигне. У замку вже знали всі двораки. Такого зухвальства в оселях ясного князя ще не було ніколи. У білий день напасти на княжого орендара, тільки вірних гайдуків побити!

— Яку кару йому призначимо? — питали каштеляна...

— Не моє діло. За тиждень приїде сюди ясний князь, то хай він присудить. До сеї пори ми його задержимо Ви знаєте що князь таке любить і ніхто знас такої смерти не видумає, як він... Харциза тимчасом замкнемо на вежи, там буде найбезпечнійше. З льоху може випорпатись попід землю. Ті шельми мають способи, начеб з чортом покумали ся. А там високо, то хиба що не втече...

Усю розмову зачув Івась. Щоб не зрадитись з тим, що в його души ділялось, він

пішов у середину і тут скрив ся за вікном так, що бачив усе, а його ніхто не покмітив

— Богато поранених? — питав каштелян гайдука.

— Здаєть ся кождому досталось, шість неживих .

— Ах драби, жаби, старого зараз під киї узяти, шельма тілько народа збавив.

— Старий теж не живий. Харциз як його копнув під груди так і згинув на місци.

— То якась дуже бестія. Тимбільше не казнити, хай підожде на князя.

— Таке зухвальство - говорив якийсь дворак — орендара вбив першого...

— Чорт бери жида, вони ніколи не переведуть ся. Орендарів зголосить ся десять на місце одного. Мені людий шкода... Усе те чув Івась. Тимчасом перед валом замковив почув ся гамір. Отсе вели піймапого Запорожця. Івась виглянув через вікно у ту саму хвилю, як цілий гурт переходив ворота. Гайдуки розхилились і Івась покмітив лице козака.

— Таж се Касян! — вирвавсь Івасеви оклик, якого він сам налякав ся. Він оглянув ся кругом себе. В кімнаті не було нікого і ніхто оклику не чув. Уся двірня звернула очи на злочинця. Його привели перед

лице каштеляна.

— Як тебе звуть гукнув каштелян грізно.

— Зви мене як хочеш, у мене імен до ката — відповів з гордою усьміпкою Касян.

— Звіклля ти?

— Зі світа...

— За чим ти сюди прийшов?

— Се вже моє діло, за чим я сюди попав ся.

— Чом ти жида вбив?

— Жаль тобі за ним? Пусти мене, я тобі цілий віз привезу, та ще й побожу ся, що додержу слова...

— Ти, падло хамске, не жартуй, а відповідай, що тебе питають; ти знаєш що тебе жде?

— Знаю. Хочби й зараз, я готовий.

— Тверда шельма, зухвала, вартоб його дати катови, щоб його у свої руки взяв — говорив оден дворак...

— Не можна, полишім князеви. Та шельма менї подобаєть ся...

— Слухай, нещасний, розкажи менї по правдї, за чим ти тут прийшов, чи мав яких спільників в селї, визнай щиру правду, а тобі легче буде...

— Ото ти вигадав! Мавби я де спільників шукати та між тими вівцями?

Я за ними обстав жида заголомшив, на мене йдуть узброєні гайдуки, а ті барани в ростіч. Колиб у мене під рукою зо два десятки товаришів із Запорожа, вони би усіх твоїх ледачих гайдуків перебили та ще й того дрантивого замка добули...

— Поведіть його на вежу в гору, закуйте добре в кайдани і замніть. Хай пожде до приїзду князя. Дайте йому їсти...

„Щоби я мав головою наложити, щоб мене на вогню живого спалили, а його мушу освободити“ — постановив собі Івась в души у ту хвилю, як Касяна вели на вежу.

XI.

Замок у Гаврилівці був такий самий, як і усі тогочасні панські замки. То був четверокутник окопаний глибоким ровом, у якім стояла вода. На високому валу стояв дубовий палісадник. У нім були діри для рушниць. Була одна дубова кована брама над мостом, який можна було стягнути в гору під браму. Над брамою стояла деревляна башта. У ній мешкала сторожа замкова і стояла одна гармата. По під валами

були замкові будинки на зброю, припаси воєнні та харчі. По середині двору стояв головний будинок. Все те було з грубих дубових бервен, складане в угла. Будинок сей припирав одним боком до валу і тут стояла висока, в чотири угли вежа, також деревляна.

Такі замки ставляли скрізь по Україні, зразу для оборони перед несподіваним набігом орди. Коли дали знаки трівоги увесь народ, кому лише була спромога, ховав ся за ті вали і спільно обороняли ся.

Опісля, як пани завели скрізь невольничі права над робучим народом, в замках мешкали пани або їх повновластці, з військовою залогою, котраб удержувала підданців в послузі, та кожде незадоволенє, кождий непослух, бунт, здавила сильною рукою від разу. Князь Ярема Вишневецький понаставляв таких деревляних замків усюди в своїх маєтностях... Такий поставив і в Гаврилівці.

Івась за свого дволітного побуту у замку, пізнав його добре, знав усі входи і виходи, знав добре і вежу. Вона мала три невисокі поверхи. На горі не було криші. Там туди можна було прохожатись і звідти було видно дуже далеко. До вежі було два входи.

Оден з надвору до житла замкового ключника, якого звали з німецька бурґґрафом, другий таки із просторих сіний замкового будинку. На гору вели вузкі сходи, які крутили ся попід стіни в гору. Середина вежі поміж сходами мала комори з ріжною потребою. Аж кімната на найвисшім поверсї під самою стелею була пригожа на житло і мала на усї чотири сторони по одному закратованому віконци. В тій кімнатці були ще сходи на гору, на стелю. Вихід затикав ся щільно лежачими дверммп, які замикали ся колодкою. На самій горі був дубовий палїсадник з дірами до стріляня. В ту вежу мали замкнути Касяна. Перед тим ще винесли грубі, тяжкі кайдани, якими скували його руки і ноги. Кайдани замкнули великою колодкою. На всю ту роботу дививсь Івась із своєї скритки. Дививсь так пильно, щоб нїчого не уйшло його уваги. Він бачив, як ключник замкнув колодку і сховав ключ у кишеню... Відтак було чути ступанє людий по сходах до гори, як люди назад сходили, двері зачинили ся і заскрипів замок. З того зміркував Івась, що Касян находить ся лише за одним замком. Більше не було йому що сьогодня розважати і він пішов до своєї роботи. Зайшов до пана і спитав, чи при-

— Не треба! Треба розпорядити, щоб каже сьогодня грати....
гайдуків похоронили. Ти бачив розбишаку?

— Ні, я саме прятав у покоях, бо усе порозбігало ся, мов дітваки. Яка там невпдальщина! Чимало їх на світі...

— І ти не був цікавий?

— Цікавий, то й я був, та мусів робити, бо нічого не було зроблено... Чудаки, тай годі.

— Ну, йди собі.

— Івась вийшов і рішив підождати до вечера. Він сьогодня мусить говорити з Касяном і обдумати утечу. Їм оставав усього оден тиждень часу. Коли не поспіють втечи, поки приїде князь, так все пропало, бо тоді не жити Касянови.

Як іно змеркло ся, вийшов Івась на двір. Під дверми вежі сидів старий ключник і відмовляв півголосом свою молитву...

— Добрий вечір, пане бурґґрафе, заговорив Івась і присів біля його.

— Здоров синку! Розбишаку бачив?

— Бачив, дужий хлоп!

— Дужий як медвідь, кайдани носить мов ружанець...

— Коли добре випостить ся, не буде брикати.

— Егеж, випостить ся, пан каштелян велїв йому їсти давати аж до приїзду ясного князя.

— А ви йому давали? Їв добре, бо він такої панської страви з роду не їв.. Я чув, що вони стервом та травою живлять ся...

— Я би рад лише бачити, як він жерти буде.

— А як би? так як усї люди їдять...

— Ви пане не знаєте. Нашї люди говорять, що батьком степових розбишак був вовкулака. Від того то він такий дужий і пажерливий. Отсей як наших гайдуків поторощив!

— І простї люди справдї в те вірять?

— А вжеж, і тому його так боять ся. Ви чували, що говорили? Як він з гайдуками бив ся, то нї один чоловік не прийшов йому в поміч. Усї пішли в розтїч, кожде бояло ся за себе...

— Добре тобі говорити, а менї прийдеть ся ще лїзти під гору, а ноги менї ломить, здаєть ся, дощ буде...

— А ви боїтесь самі йти?

— Чогож би? я у ваші хлопські забобони не вірю. Колиб він на волї, я би його боявсь ся, та він добре скований, сам я колодку замкнув.

— Сховайте пане добре ключ, а то ще який чорт (бо він може з чортом кумаєть ся) вихопить тай йому передасть...

— Чортяка не має до мене приступу. У мене коло дверий свячена вода, а в хатї реліквії, то лихе не має приступу, а ключ я саме поклав під реліквіями. Ти тут підожди, а я зайду у кухню за стравою.

Старий підвів ся зі стільця і пішов у другий будинок у кухню. Івась зараз метнув ся у хатчину ключника і став на омацьки шукати по стїнах, — і справдї над постелию була прибита дощечка, а на ній стояв хрест. Під хрестом лежав ключ. Показало ся, що старий говорив правду. Що робити? Узяти ключ зараз? Небезпечно. Старий помітить, наробить крику, а тодї усе пропало. Треба підождати, а за той час обговорити дїло з Касяном. Івась поклав дріжачою рукою ключ на своїм місци і вийшов на двір.

Старий вернув згодом, несучи глек зі стравою...

— От, справдї, завтра дощ буде. По костях мене страх ломить. Як я там вилїзу, далебі не знаю... Слухай хлопче, можеб ти виручив мене тай заніс?

Івась мало зі шкури не вискочив, так

втішив ся.

— Батеньку, за ніщо в світі я бсю ся його, він може мене зісти живого. Ви не знаєте, що то вовкулака, він так раз два у вовка перекинеть ся, а тоді кайдани нічого не поможуть.

— Не плети теревені, дурню, а неси. Зате тобі пятака дам.

— Ну, добре, я понесу, але і ви ходіть зі мною....

— Осел! Маю я йти з тобою, то й сам піду...

— Та вже пане не сердьте ся, але як мені що лихого станеть ся, то буде на вашій души...

— Ну, ну, я беру на свою душу, а ти неси.

Івась взяв глечик і став хреститити ся; Хрест на мені хрест на спині, увесь на хрестах як овечка в рецяхах. — Дайте мені пане якого світла...

— Дам тобі свічку. Старий виніс з хати свічку і засвітив. Івась пішов з бючим серцем до гори сходами, а старий мимрив сам до себе: „Ото дурень, він справді вірить у вовкулаків, мені такого й треба, що дня мене виручати буде”...

Та Івась вернув зі сходів:

— Та ключа ви менї не дали...

— Чому ти не нагадав? Ось маєш... Івась пішов знов по сходах. Станув під дверми і наслухував. Вязень ходив по кімнатї і брящав ланцухами. Івась отворив замок, відчинив двері і станув серед хати:

— Чого тобі треба? — гримнув Касян.

— Тихше, дядьку, вечеру тобі приніс, хиба мене не пізнав?

Касян приглянув ся йому: — Івась!

— Пробі, тихше, дядьку, а то все пропаде.

— Що ти тут робиш?

— Я тут служу, на силу взяли, та коли Господь поможе, то втечемо разом; та нїхто не сміє знати, що ми собі знакомі.

Івась задув світло.

— Нас може хтось підглянути. Слухай, дядьку, рідний мій. Я вже знаю, де лежить ключ від колодки до твоїх кайданів. Коли наспіє пора, я його візьму. Не журись, усе буде гаразд, лише на волю божу здай ся... Тепер вечеряй, ось глечик, менї нїколи. — Івась вийшов, замкнув замок і став на помацки держачись стїн сходити в долину...

— Ти чого задув світло?

— Вітер повіяв. Страх пане, як я наля-кав ся, який він страшний, я вже знаю, що

він вовкулака.

— Ну, добре вже, йди спати, а Боже борони тебе виговорити ся перед паном, що ти ходив на вежу, а не я. Яб тебе убив... Ось твій пятак...

Сеї ночи Івась не міг заснутит. Він перевертав ся з боку на бік та придумував над способом, як би то освободити дядька Кася на від неминучої смерти...

— Другої днини спитав його пан каштелян:

— І ти не цікавий подивити ся на харциза?

— Я, вельможний пане, бою ся його. То певно вовкулака буде. Пани не знають, що то вовкулака, але ми простий народ знаємо добре і не оден заплатив за се житєм. Я би на него не поглянув за ніщо в світї...

— А з чого ти кажеш, що він вовкулака?

— Страшенна сила у нього. Менї говорили люди, що розкидав нашими гайдуками мов снiпками й одному то відразу голову відрубав. З того я бачу, що й куля його не візьметь ся...

Панови се дитиняче говорене дуже подобало ся; Івась говорив так щиро, що ніяк не можна було підозрівати хитрощів. Він

знав також, що народ українськпй вірить в вовкулаків, відьмів, русалок та характерників.

— А хиба сей вовкулака міг бп тобі що небудь злого зробити?

— То вельможний пан не знає? — каже Івась. а сам аж трусить ся цілим тїлом, — таж він як схоче, то чоловіка перекпне в яку небудь звірюку, а опісля зїсть. Так йому не вільно людий їсти, але тварюку вже можна. А колиб він під той час перекпнув ся сам у вовка, так вже може і людпну зїсти....

— А колиж вовкулаки у вовків перекидають ся?

— У них лише такі ночі бувають, а се буває ріжно· у одного так, а у другого знову коли инде. Я сього добре не знаю і люди не знають, хиба сам вовкулака знає...

— Бачиш хлопче, які то дурні забобони. А то все походить із вашої хлопської віри. Внашій вірі не знають нічого нї про вовкулак, нї про відьм...

— Я се вже знаю, менї про се вже отець капелян розказував...

— Ось бачиш, чому не даси себе перехрестити?

— Бо менї усе здаєть ся, що за вовкулаків, то є правда. Я сеї ночи заснути не

міг. Я аж бою ся спогадати, що воно ще з того буде.

— Підожди, хай тілько ясний князь приїде, то розбишаку, чи як ти кажеш, вовкулаку на палю застромлять, коли чого гіршого ясний князь не придумає... А як його на палю надінуть, то йому й сам люципер не поможе.

Пан був певний, що Івась правду говорить і тому був певний, що Івась не подивить ся на козака, не то, щоб йому помагав. А Івась закривши свої думки з того боку, мучив свій мозок над способом визволеня...

Завелось тепер так, що Івась носив Касянови їду кождого вечера. За кождий раз діставав пятака. З Касяном побував дуже коротко, розмовляв по тихо і гасив світло, щоб їх хто не підглянув.

Івась швендаючи ся по дворі помітив в одній комірчині довгого мотуза. Комірчини сеї ніхто не замикав. В ночи викрав ся Івась у двір і забрав мотуза. На його місце поскладав усіляке ломаче, яке було у комір ці. Мотуза заховав під сходами і прикрив старим полотном. І з часта заглядав Івась у хатчину ключника, чи ключ від колодки був на своїм місци. Ключа не треба було.

Згодом про гільтая ніхто не згадував. Він сидів спокійно, приймав їжу і лежав цілими днями на своїм берлозі. Прийшла з Лубнїв вістка, що князь приїде пізнїйше ніж було сперш означено, з чого Івась був дуже радий: можна буде спосіб утечі краще обдумати... Зразу думав Івась так, щоб розкувати Касяна з кайданів, дати йому зброю, звязати ключника мотузом і непомітно вийти за ворота замку. Та се було небепечно, бо тодї як би Касян міг вийти, брама була замкнена і нікого з замку не можна було випустити. Другий спосіб був спустити ся по мотузї з вершка вежі на долину в рів. Потреба було лише сильного і довгого шнура. Шнура вже придбав, та не знав, чи він видержить.

Другого вечера Івась заніс шнура непомітно у вежу та сховав під сходами. Несучи вечерю, заніс його Касянови, щоб через день випробував його силу... На другий день довідав ся, що мотуз місцями спорохнявів і урвав ся. Івась зажурив ся тим дуже, та не втратив надії. В ночи закрав ся до конюшнї і повідтинав кілька поводів від узденпць... Та тут йому не пощастило ся. Його якраз, як виходив з конюшнї приловив конюший... Івась митю сохвав мотузи під жупан.

— Ти тут за чим? — гримнув конюший.

— Післав мене вельможний пан каштелян, чи усе в порядку та чи служба на сво йому місци, та бачу, що не всі були в дома і мушу се панови сказати...

— Когож нема?

— Тепер усі, та до сеї хвилї вас не було...

Конюший змішав ся, бо саме він виходив без дозволу на село...

— Я стояв біля воріт — звиняв ся він.

— Я там був, та якось вас не бачив — говорив знову Івась так начеб кожде слово цїдив крізь густе решето.

— І ти справдї хочеш панови сказати?

— Я мушу, по те мене сюда прислали...

— Слухай, не говори сей раз, я тобі не позабуду...

— І стайня не була заперта, видно конюхи на вас ждали...

— На мене, чи не на мене, а ти мовчи, а то далебі побю...

— І се я панови скажу...

— Слухай, мовчи, ради Бога, ти знаєш, що пан каштелян строгий чоловік, люто

мене скарає, що тобі з сього буде?...

— Мені вас жаль, то й не скажу сим разом, та зараз лягайте спати і стайню замкніть...

А то панський лизун, хам собачий, як підглядає..., думав собі конюший.

А то дурень, як легко дав себе вбрати у шорп — думав Івась, несучи цілий жмут добрих міцних мотузів.

Мотузє сховав добре у димар, куди ніхто ніколи не заглядав. Другого дня говорили між собою парубки від коний, що хтось позабирав їм поводи від узрениць. Але старший конюший, ябо як його звали: мапталір, насварив на них, що не пильнують і цілу ніч з мотузками замняв. Йому і на думку не прийшло, що се зробив Івась. Навіть бояв ся його поспитати, аби не розсердив ся і не вихляпав перед паном.

Зближала ся рішуча хвиля. День був хмарний. Івась надіяв ся того, що й ніч буде темна і якраз добра до утечі. Івась нічого по собі не показував, що в його души варило ся. Робив свою роботи, шільно увивав ся і був дуже веселий.

Як лише змеркло ся пішов до ключника:

— Вечера готова?

— Зараз принесу, підожди тут...

Але Івась не ждав. Як тілько ключник пішов до кухні, він кинув ся у його хатчину і хопив за ключ з під хрестика. Відтак поскакав в димар, приніс шнур і сховав під сходами... Надійшов старий.

— Пане бурґграфе, ви сьогодня знеможені, буде у ночи неперемінно дощ. Певно вам у костях ломить. Ви зараз лягайте спати.

— Яж мушу замкнути двері, як ти вийдеш звідсіля.

— А я таке придумав: З вежі є ще одні двері до замку на першім поверсї. Тамтуди я й вийду, лише, ключа дайте.

Не треба там не замкнено...

— Тож і гаразд буде. Бо я сьогодня трохи довше забару ся. Там у того харциза тільки нечисти, що годї видержати, такий смород. Я знаю, що завтра вельможні панство хотять навідатись до його. Як би воно було якби таке застали? Знов на вас накинулисьби. А так усе те попрячу, що й знаку не остане...

— Дуже добре ти вигадав справдї. Пан каштелян сваривби на мене; добре сину...

— А кудиж я все те повиношу? Та тут такого смороду буде...

— Ну, шож робити? На те воно ніч...

— А яб так думав: Колиб повиносив на вижку вежі, а звідсіля вже через палїсаду у замковий рів...

— Дуже добре ти придумав, так і зроби.

— Колиж бо там у стелї двері замкнені.

— Підожди, я тобі ключ дам Старий пішов до хати і приніс ключ. — А харцыза ти вже не боїш ся?...

— Менї здаєть ся, пане, що закп нпп князь приїде, то він і ноги задре. Шось його дуже наші гайдуки подавили, лнбонь чи чого в серединї не відбили. Кілька разів прийду а він у берлозї своїм, анї ворухнеть ся нї слова не промовить, я вже і заговорював до його. Такий він здаєть ся вовкулака буде, як і я.

— Ну, добре, добре, йди, а я тобі за це окремо дещо дам. Йди а я таки ляжу під перину, бо чогось кости менї дуже ломить.

— Зараз іду, ви лише дайте яку лопату, та віник...

— Ось тут у кутку, візьми.

— Добра ніч панови!

Івась взяв глечик зі стравою, лопату, віник і посторонки та подав ся в гору.

— Ось тут, дядьку, ключ від кайданів. Підожди, я отворю — говорив Івась, аж за-

дихав ся. Він отворив колодку і кайдани злетіли з рук. Касян зробив решту. Тепер він випрямив ся і став випростовувати руки та ноги.

— От що то неволя значить, колиб так довше був закований, либонь згорбатівби на віки.

— Ти дядьку позвязуй отсі поводи, я двері відчиню на гору, та поки що, аби нам хто не перебив, замкну отсі двері. — Івась виймив ключ з другого боку і замкнув двері з середини. Поліз відтак по східцях і відомкнув двері на вежу. З відсіля повіяло свіжим воздухом, бо в кімнаті була неможлива задуха.

— Тепер, дядьку, треба потушити світло воно нам непотрібне, а може нас зрадити... Ходімо па гору Там ти набереш сили, бо тут справді здохнути можна.

Повилазили оба на гору і тут полягали.

— Нам треба так підождати, аж усе у замку посне.

Тепер розповів Івась Касянови, як він перехитрив ключника, та самого пана каштеляна.

— Мудрий з тебе хлопець, що й годі, але знаєш ти, що тебе жде, колиб тебе зловили враз зі мною?

— Коли я знаю Ярему Вишневецького, то й це знаю, що мене жде: менї би що найменче голову відрубали...

— Чогож ти на таке важив ся? Я вже своє віджив, я вже в лїтах, та тебе шкода...

— Нї не шкода. Я тобі, дядьку, багато винен. Ти мене вирятував від татарської неволї, а це менї Бог дав нагоду віддячитись тобі за твою добрість. Тому то не жаль було б менї вмирати за добре дїло. Та коли воно дїло добре, то й Господь Бог нам допоможе, що втечемо, я маю певність ..

— Мій сину любий — говорив Касян, аж сльози йому в очах завертїлись, — яке у тебе золоте серце. Він обняв Івася і поцїлував...

У замку усе затихло. Чути було, як в конюшнї хрупали конї сїно, а по баштї над брамою проходжавсь вартовий.

Виждали ще добрий час, а тодї Івась привів на помацки Касяна під палїсадник і показав з котрого боку можна спускати ся, щоб у рів попасти...

Касян своєю великою силою попробував їх витрималости, привязав мотуза і спустив у воду.

Потому Касян перехрестив ся і держачись шнура перелїз палїсадник

Івась вижидав з бючим серцем, чи доведеть ся, чи припадком шнур не лопне під таким тягарем. Він перехилив ся через палїсадник і дививсь у пітьму в долину. За хвилю почув, як опять вода заплющала. Івась посмотрив рукою мотуза, він звисав вільно. „Славаж тобі Господи милосердний, тепер менї легче буде“. Івась узяв клунок на плечі і привязав собі через рамина, відтак обережно мов кіт переліз через палїсадник, закрутив мотуза на ногу, чіпив ся обіруч і зїхав в долину, мов павук по павутинї. В долинї підхопив його руками Касян, щоб не попав у воду...

— Тепер синку, веди, я на твоїй голові — прошептав Касян.

Івась знав добре дорогу. Пішли трохи далї, де вода висохла і перейшли рів. Ніч була така темна, хоч око виколи.

— То ще не все зроблено — шептав Касян держачись Івася за полу мов слїпець.

Як воно тільки дороги пішки зайти та ще без зброї? Завтра, а чого доброго, ще раньше покмітять нашу утечу, пішлють погоню, а тодї обороняй ся, чим хочеш...

— Не журись, дятьку. Ось у мене за плечами дві шаблї, чотири пістолї, муніція тай харчів троха. Усе я подбав, та налаго-

див... І коні у нас будуть... Я знаю, де людські коні ночують, піймаємо два тай годі...

— Що? Яби свого брата коня крав? Вибачай сего я не зроблю, хиба я конокрад? Я візьму татарського, панського коня, а мужицького я не візьму. Вони люди бідні, не переливаєть ся. Намби добити ся до якої ріки, сплести байдак хоч би з хворосту і поплисти на плавню долї, ось як буде.

— Не переч, дядьку, бо не ти провадиш а я, і мене слїд слухати. Тепер узяти що небудь не гріх, бо ми в смертнїй конечности, так воно і у книжках святих записано.

— А у мене записано у серци, що так не можна. Як прийдеть ся йти в пекло, то хиба книжку твою візьму з собою, а там розверну перед люципером тай скажу: читай шельмо, як мудрі люди у книжку писали, тай пусти мене з відсіля у небо... Егеж! То мудрагелї нарошно у книжку вложили, щоб зі своїмми гріхами перед Богом вибрехати ся, а воно так не йде. Гріх, то гріх, коли тобі смертна потреба, як ти тулкуєш, так пропадай, але хай душа твоя стане перед Господом чиста від гріха такого, як людська кривда. Це найтяжший гріх...

— Дядьку, мовчи. Ти розсипав ся, мов піп на проповіди. Чого доброго, ще хто під-

слухає...

Вели ся так мовчи. Івась обійшов довкруги замок, вийшли за село і подались на леваду, де ночували коні... Вони пасли ся попутані...

— Твій кінь десь тут буде — шептав Івась — ану, приклич його по свойому...

— Хиба-ж справді?

— А так. У замку балакали, що як ти счепив ся з гайдуками, то селяне втікаючи твого коня забрали. Касян став стиха присвистувати на ріжні дивні способи.

— Як він тут є, то певно прийде.

Але кінь не приходив. За те у той бік наближав ся хтось, хто ніраз на коня не був схожий.

— Хто се тут волочить ся? — спитав якийсь голос.

— Тихо будь, коли хочеш житя — говорив Івась, підходячи до його — хто се?

— Я Свирид Патика, а ти хто?

— Я Іван Чорноусенко.

— А чогож ти нічю поміж коні шляєш ся?

— Бачив ти того запорожця, що на Спаса жида розімняв, а опісля його гайдуки піймали?

— Як не бачити, усі бачили, гарний козак, та жаль мені його, що так сердега попав

ся.

— Як тобі справді жаль, то поможи йому втечи. Де його кінь? Хто його забрав?

— Коня забрав я і він тут пасе ся, та ледви, чи конем на вежу виїде...

— Не торбуйсь, а коня зараз сюди приведи, опісля тобі усе розкажу. Лише мовчи, Свириде, коли не хочеш мене занапастити. Приведи зараз.

Свирид пішов поміж коні і за хвилю привів двоє спутаних.

— Слухай! Запорожець є тут, коня роз путай та за уздай хоч, коли сідла нема.

Касян устав із землї і наблизив ся...

— Свят Господи, цеж справді характерник!

— Коли ти чоловік добрий, то роздобудь коня ще і для мого товариша, нам тікати пора і то зараз...Знай, що цей хлопець видобув мене із кайданів...

— Коли так то бери ось другого мого, добрий кінь...

— Скільки хочеш?

— Грошей я не візьму — каже Свирид — така людина варта сотню коний, цілий табун, не то що.

— Даром не хочу, ось і гроші, які у мене є...

— Держіть коний, я зараз, — сказав Свирид і пропав у пітьмі...

За хвилю вернув ся з двома узденицями і двома сідлами.

— Одно твоє, а одно я узяв чуже, завтра йому заплачу, бо значить ся, хтось вкрав, а я не допильнував, бо моя черга була...

У мить посідлали коней.

— Бери гроші! — каже Касян.

— Сказав, що невізьму, за того одного орендаря ти варта більше. Сідайте та скачіть, бо за вами певно буде погоня...

Посідали на коней, попращали Свирида і помчали устеп...

На дворі стало сіріти. Касян оглянув ся по небі і зараз завернув у бік.

— Нам треба добути ся до Дніпра, а тоді ми спаслись...

— Добємось, дядьку, а коли нас догонять, то живих не візьмуть — говорив твердо Івась...

Коні гнали що сили на південний захід... Як розвиднілось, вони були далеко в степу, серед високої трави.

Около полудня стали спочивати:

— Мені ся сторона добре відома — говорив Касян. Ми прямо їдемо до Дніпра, а коли станемо над берегом, то на проти нас

буде козацьке місто Черкаси...
Та коли до тепер нема погоні, то вже нам нічого не зроблять...

За те Івасю, що ти мені так віддячив ся, повік тобі не забуду, а зараз на Січи я тебе за сина свого прийму.

Кінець